

Totalitarinių (ir ne tik) valstybių santvarkos ar santvarkų projektai politologų yra įvardijami kaip politinės utopijos, o socialistinis realizmas dažnai analizuojamas kaip utopinės meninės mąstysenos modelis¹, kuris sukėlė ir priešingą, distopinį meninį mąstymą. Politinėmis utopijomis laikomi tiek grožinės literatūros kūriniai, tiek filosofiniai veikalai, modeliuojantys idealios visuomenės vizijas. Ir utopija, ir distopija yra to meto visuomenės kritika – pirmoji siūlo geresnių modelių variantus, antroji perspėja, kuo gali baigtis tokių idealių modelių įgyvendinimas. Anot Richardo Saage'o, XX amžiuje realaus socializmo šalyse atgyja klasikinių Platono ir More'o utopijų idėja, kad idealus bendrabūvis gali būti įgyvendintas tik tuomet, kai politika turi pirmenybę prieš ekonomiką, ūkį, biurokratiją – prieš teisę, planiškumą prieš individualų spontaniškumą, sekimas prieš individualią autonomiją ir atskyrimo nuo išorės principas prieš atskiro individo nevaržomo judėjimo teisę². L. Kołakowskis knygoje *Pagrindinės marksizmo srovės* rašė, kad marksizmo utopinis matas kyla iš dviejų tradicijų: romantinio paveldo, ieškančio pirminės visuomenės vienybės, o kita – vis gyvo Prometėjo ir Fausto mito, kuris remiasi tikėjimu neribotomis žmogaus savikūros galimybėmis³. Būtent naujo žmogaus kūrimas ir buvo vienas svarbiausių utopinių projektų Rusijoje, kurie išliko žlugus kitiems tos utopijos elementams. Naujojo Žmogaus modelis į superherojus

¹ Politinė utopija yra politologijos, sociologijos sąvoka; be to, socrealizmo santykį su utopija nagrinėjo: Гюнтер Х. Соцреализм и утопическое мышление // *Соцреалистический канон*. Ред. Х. Гюнтера, Е. Добренко. Санкт-Петербург, Академический проект, 2000, с. 41–48; Берг М. *Антифранцузократия: Проблемы присвоения и перераспределения власти в литературе*. Москва, Новое литературное обозрение, 2000; Groys В. Die Massenkult der Utopie / Utopian Mass Culture // *Traumfabrik Kommunismus: die visuelle Kultur der Stalinzeit / Dream Factory Communism: the visual culture of the Stalin era*. Hrsg. von В. Groys, М. Hollein. Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz, 2003; Clark К. Utopian anthropology as a context for Stalinist literature. *Stalinism: essays in historical interpretation*. New Brunswick [u. a.], Transaction Publ., 1999; Бинова Г. Соц-арт как преодоление утопически-идейной традиции (прозаический вариант): В. Сорокин, В. Ерофеев, З. Гарцев // *Sbornik prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Rada literární vědy*, Brno, 1994, с. 107–114.

² Saage R. Politische Utopie // *Lexikon der Politikwissenschaft: Theorien, Methoden, Begriffe*, Bd. 2: N–Z. Hrsg. von D. Nohlen und R.-O. Schultze. München, Beck, 2002, p. 727.

³ Brzostowicz-Klajn M. Utopia, fantastyka // *Słownik realizmu socjalistycznego*. Red. Wojciech Tomasiak, Zdzisław Łapiński. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 2005, p. 381.

– stachanovininkus, darbo didvyrius, karo didvyrius, kosmonautus – savotiškus antžmogius, o valstybės vadai buvo vaizduojami kaip nežemiški dievai.

Stephanas Meyeris išskiria tokius svarbiausius utopijos bruožus: planavimas, socialinė inžinerija; izoliacija, erdvinis atskirtumas; statika, pokyčių trūkumas, kolektyvizmas, ekonominis racionalumas, homogeniškumas, uniformiškumas, kastos, klasės ir elitas, kontrolė ir cenzūra ir kt. Visi šie bruožai yra būdingi ir totalitariniam režimui. Sociologiniai, politologiniai utopijų ir totalitarinių valstybių tyrinėjimai, jų kritika dažniausiai yra neatskiriamai susiję. Totalitarinių valstybių intelektualų autobiografijos irgi konstruojamos kaip gyvenimo utopijoje patirtis (Tomas Venclova savo esė „Utopija“ pradžioje sako: „mažiausiai trisdešimt metų buvau Utopijos gyventojas“⁴). Tačiau politinio utopizmo bei utopijos ir distopijos kaip literatūrinio žanro tyrinėjimai išlieka aktualūs. Pavyzdžiui, vienas iš paskutinių *Новое литературное обозрение* numerių yra skirtas būtent utopijos tyrinėjimams, nes netolimos niūrios politinės ateities vizijas piešiantys romanai šiuo metu Rusijoje sudaro vieną ryškesnių tendencijų⁵.

Lyginamųjų ideologijų ir utopijų tyrimų apžvalgą, jų kritiką pateikė Leonidas Donskis; svarbi jo pastaba, kad „totalitarizmas, lygiai kaip ir jo nacionaliniai variantai, yra pernelyg daugiamatis, sudėtingas, reikalaujantis atsizvelgti į istorines ir ideologines aplinkybes fenomenas, kad jį būtų galima lengva ranka redukuoti į tariamai utopinį jo karkasą. <...> Be to, utopinę totalitarizmo kilmę reikia įrodyti, o ne tiesiog skelbti ar deklaruoti: viena vertus, nepakanka teorinį argumentą pakeisti retorine elegancija; kita vertus, akivaizdus utopijos ir ideologijos suplakimas vargu ar gali tapti įtikinamu argumentu.“⁶ Šiame straipsnyje nesiekama pagrįsti totalitarizmo utopiškumo; išeities tašku renkamas faktas, kad totalitariniai režimai literatūroje buvo suvokiami kaip utopijos, literatūroje radosi tipologiškai artimų kūrinių utopijai, palaikančių tų režimų ideologiją, o jų kritika dažnai įgaudavo distopijų formas (Zamiatinas, Huxley, Orwellas).

Sovietologai pastebi, kad Sovietų Sąjungos utopiškumas yra dvejopas: bolševikų revoliuciją galima matyti kaip utopinių idealų siekimą, tačiau stalinistiniais metais utopija pamažu tampa „realybe“, gyvenimas vaizduojamas kaip išsipildžiusi arba beveik išsipildžiusi utopija, svajonių šalis, saulės miestas. Pasak Hanso Giunterio, socialines revoliucijas paprastai lydi utopinių idėjų sužydėjimas. Tačiau tyrinėtojas mano, kad stalinizmas buvo bolševikų revoliucijos pabaiga, jos utopijos žlugimas, o socrealizmas – atsakas į Spalio revoliucijos viltis ir svajones. Jo nuomone, socrealizmas atmeta svajonės atitrūkimą dėl konkrečios „gyvenimo tiesos“, o pokytis vyko nuo utopinės

⁴ Venclova T. *Vilnės formos: publicistika, esė*. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 382.

⁵ Жт.: Чаннев А. *Фабрика антиутопии: Дистопический дискурс в российской литературе середины 2000-х*. Новое литературное обозрение, 2007, с. 86.

⁶ Donskis L. Ideologija ir utopija: utopizmo pabaiga? // Donskis L. *Tarp vaizduotės ir realybės*. Vilnius, Baltos lankos, 1996, p. 111.

revoliucinės epochos mito kūrimo link. Jeigu tikrovė nuostabi, tai visos utopinės svajonės apie geresnius pasaulius ir naujus žmones pasirodo ne tik nebereikalingos, bet ir ideologiškai abejotinos⁷. Panašios nuomonės yra ir Saage'as – vienas svarbiausių šiuolaikinių vokiečių utopijos tyrinėtojų. Jo nuomone, XX a. pradžioje Rusijoje suklestėjusi utopija ir kaip atsakas atsiradusi literatūrinė distonija, nuo 1928 metų prasidėjus ūkio kolektyvizacijai ir industrializacijai, buvo nebepageidaujama. Tuo metu reikėjo vaizduoti ne buvusių visuomeninių santykių skirtumus ir Sovietų Sąjungoje vykstančias statybas, bet įteigti saugią ateitį, kuri kaip tik dabar ir prasideda. Menas turėjo perteikti esamą padėtį kaip „aukso amžių“. Be to, Saage'o manymu, Stalinas nepaliko jokių ateities scenarijų, tokių kaip Lenino „Valstybę ir revoliuciją“, kurie galėtų varžyti veiksmus. Ir visgi Stalino mąstymui būdingas tam tikras utopinis elementas: paskutiniaisiais jo gyvenimo metais puoselėta Naujojo Žmogaus idėja. Naująjį Žmogų Stalinas visų pirma suprato kaip techninį išsilavinimą turintį komunistą⁸. Naujajam Žmogui kurti pirmiausia naudotos technikos, psichologijos ir medicinos priemonės. Inžinierius nuo penkmečio pradžios 1928 m. nebebuvo tik techninė profesija, tai jau nauja egzistencijos forma (*Seins-form*), visapusiška konceptas, pagal kurį šitas žmogus kūrė ne tik techniką, bet ir šalį bei visuomenę, o kartu tai socialistinės utopijos vykdytojas ir galutinis tikslas⁹. Utopijos ir racionalumo derinys lydi XX amžiaus politines utopijas, kurios savo teorines prielaidas bandė grįsti moksliskai ir bet kokia kaina įrodyti savo realumą; sykiu realiai veikti ir įgyvendinti, ne vien filosofuoti. Daugelio tyrinėtojų utopistu laikomas Hitleris save vadino realistu¹⁰; komunizmas tęsė Marso ir Engelso utopinio socializmo kritiką, o savo ateities visuomenės bei valstybės viziją grindė mokslinėmis prielaidomis.

Socialistinio realizmo metodas atspindėjo svyravimą tarp utopijos ir tikrovės. Tapyboje, architektūroje, fotografijoje, literatūroje, kine sovietinė tikrovė buvo inscenuojama kaip graži iliuzija, todėl savo utopinės kilmės ji negali paneigti¹¹. Į inžinieriaus paveikslą buvo įtrauktas ir sportinis nepriekaištingumas, o galiausiai stilizuotas kaip masių nešamas valstybės visuotinis meno kūrinys¹². Diskusijose apie tipiškumą, kurio turi siekti socrealizmo menininkas, išnyksta riba tarp to, kas yra, ir to, kas turi būti. Nei tikrovė, nei utopija – tokia gali būti socrealistinio teksto formulė¹³. Galiausiai Michailis Bergas, socrealizmą vadinantis utopiniu realizmu, pažymi, kad labiau-

⁷ Гюнтер Х. Соцреализм и утопическое мышление // *Соцреалистический канон*. Ред. Х. Гюнтера и Е. Добренко. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000, с. 42, 46.

⁸ Saage R. *Utopisches Denken im historischen Prozess: Materialien zur Utopieforschung*. Berlin, Münster, Lit Verlag, 2006, p. 185.

⁹ Schattenberg S. Cit. pagal Saage R., 2006, p. 186.

¹⁰ Ten pat, 203.

¹¹ Ten pat, 187.

¹² Ten pat, 186.

¹³ Гюнтер, 2000, 46.

siai buvo vertinami tie kūriniai, kurie sugebėdavo kuo realiau, įtikinamiau perteikti įsikūnijusios utopijos vaizdinį¹⁴. (Beje, būdvardis „utopinis“ socrealizmui apibūdinti pavartotas ir lietuvių literatūros kritikoje, o pati socrealizmo sistema vadinama teleologine¹⁵.)

Išsipildžiusi utopija virsta savotišku religijos pakaitalu, tokioje visuomenėje belieka garbinti vadą ir atlikti jam skirtus ritualus. Totalitariniai režimai neretai apibūdinami ir kaip politinės utopijos, ir kaip politinės religijos (ideologija užima religijos vietą, politiniai ritualai keičia religines apeigas ir t. t.); pirmoji sąvoka yra kiek labiau paplitusi. Šiomis sąvokomis būtų galima nusakyti pokyčius, vykusius totalitarinėje valstybėje – revoliucinis, utopinis projektas tęsiasi, kol yra „įgyvendinamas“ ir tuomet logiškai lieka garbinti vadą bei atlikinėti ritualus (tokia, beje, yra ir Orwello *Gyvulių ūkio* siužeto raida). Ryšį tarp politikos, ideologijos ir religijos utopiniame valstybės modelyje analizavo daugelis visuomenės kritikų, sociologų, politologų, filosofų, kitų sričių mokslininkų¹⁶. Pvz., Sigmundas Freudas teigė, kad „Marxo veikalai kaip apreiškimo šaltiniai užėmė Biblijos ir Korano vietą <...>. Ir nors marksizmas negailestingai išsivalė nuo visų iliuzijų, jis pats sukūrė iliuzijų, kurios nemažiau abejotinos ir neįrodomos negu ankstesnės.“¹⁷

Kadangi religinis, dogmatinis tokios ideologijos pobūdis nesuteikia jokios alternatyvos kitokiam mąstymui, o tiesa yra jo monopolis, tokią sistemą ištinka stagnacija, monotonija ir degradacija. Palaikomas stiprios propagandos kurį laiką sistemą legitimavęs tikėjimas išsikvėpė; to tikėjimo žlugimas buvo kartu ir šios santvarkos žlugimas. Ideologija, kūrusi antžmogius praktikoje, sukūrė tingius, parazituojančius, vien tik savo gerove besirūpinančius biurokratus. Valdančio elito moralinio sąmoningumo smukimas yra įvardijama kaip viena pagrindinių priežasčių, dėl kurių žlugo sovietų imperija¹⁸.

Tuo metu, kai Vakaruose komunistinė utopija visiškai žlugo ir prasidėjo renegatų literatūros banga¹⁹, Lietuvoje parvežus „Stalino saulę“ tik pradedamos kurti tiek

¹⁴ Берг М. *Литературократия: Проблемы присвоения и перераспределения власти в литературе*. Москва, Новое литературное обозрение, 2000, с. 70–71.

¹⁵ „<...> rašytojai bus verčiami išduoti save, gaminti literatūros pakaitalą, tapti per prievartą besišypsančiais vergais – kad išliktų. Kiti entuziastingai tarnaus totalitarinės valstybės utopiniam metodui – socrealizmui ir kurį laiką tikės, kad kuria ne para-literatūrą, o naują, pažangiausią meninę kokybę – „socialistinę turiniu, nacionalinę formą.“ Sprindytė J. *Lietuvių apysaka*. Vilnius, LITI, 1996, p. 242. Taip pat žr.: Ten pat, p. 252.

¹⁶ Meyer S. *Die anti-utopische Tradition: eine ideen- und problemgeschichtliche Darstellung*. Frankfurt am Main [u. a.], Lang, 2001, p. 69–70.

¹⁷ Freud S. Über eine Weltanschauung // Freud S. *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1999, p. 195.

¹⁸ Saage R. *Utopische Profile, Band IV: Widersprüche und Synthesen des 20. Jahrhunderts*. Münster, Lit. Verl., 2003, p. 539.

¹⁹ Anot S. Meyerio, Sovietų Sąjunga, iš pradžių Vakarų intelektualų matyta kaip vienintelė jėga, galinti pasipriešinti fašizmui, taip pat sukurti realią alternatyvą kapitalizmui, pamažu, o ypač po 1945 metų, sukėlė antiutopinių, nusivylusių komunizmu autorių bangą. Pilietinis karas Ispanijoje (1936–1939), parodomieji Maskvos teismai (1936–1938), Hitlerio ir Stalino paktas (1939) ir žinios apie totalitarinį valdymą sovietų Rusijoje bei vėlesni

„šviesios ateities“ vizija, tiek himnai jau esamai Stalino tvarkai, džiaugsmingos odės prisijungus prie utopijos:

<...>

mes stovim sargyboj

šitos tikrovės –

saulėtos, taikios.

Stalino planas –

jėga ir gyvybė. –

Kokia laimė –

Gyvent jo laikuos!²⁰

Kai į valdžią atėjo N. Chruščiovas, ta ateities vizija pradėjo kisti, tačiau išliko. Prancūzų autoriai Leonidas Helleris ir Michelis Niquexas yra tos nuomonės, kad Chruščiovas kritikavo ne pačią utopiją, bet jos siekimo priemones, o pirmasis Žemės palydovas (1957) ir J. Gagarino skrydis į kosmosą (1961) tik sustiprino tikėjimą pažangiausiu mokslu pasaulyje²¹. Nereikia pamiršti iš karto po komunistų partijos XX suvažiavimo pasirodžiusio I. Jefremovo mokslinio-fantastinio romano *Туманность Андромеды* (1957), kuris turėjo toliau kurti utopinio mąstymo diskursą. Lietuvoje naujojo utopizmo ideologiją geriausiai atspindėjo E. Mieželaičio *Žmogus* (1961 rusų k., 1962 lietuvių k.); jo santykis su politine religija jau buvo analizuotas²².

Taigi lietuvių literatūroje utopijos žlugimas negalėjo prasidėti anksčiau kaip septintojo dešimtmečio antroje pusėje. Galima sakyti, kad toks monolitinės kultūros periodas tęsėsi apie dvidešimt metų: įbauginti trėmimų, nesibaigiant partizanų karui, nelabai kas galėjo galvoti apie ironišką santykį su ideologija ir visuomene (viena išimtis – B. Sruogos *Dievų miškas*). Į literatūrą turėjo ateiti nauja karta, nes senesnės kartos atstovai buvo arba emigravę, arba ištremti, arba palaužti ir priversti prisitaikyti. Pradėjus šiek tiek laisvėti politinei atmosferai vėlgi svarbiausias tikslas buvo bandyti sukurti autentiškesnę literatūrinę kalbą, ieškoti lietuviškos tapatybės, kurti alternatyvius meninius pasaulius (J. Vaičiūnaitė) arba kitokias utopijas (pvz., S. Gedos *Strazdas*,

Vengrijos sukilimo (1956) ir Prahos pavasario (1968) įvykiai buvo svarbiausios priežastys, dėl kurių buvo nusigręžta nuo šios utopijos ir gausėjo renegatų literatūra; 1950 metais išleista jų antologija pavadinimu *The God that Failed*. Po Gide'o išsisakė ir kiti nusivylę autoriai: Richardas Wrightas, Albert'as Camus, H. W. Auden, Ignazio Silone, Victoras Serge'as, Franzas Borkenau, Louisas Fischeris, Arthuras Koestleris (pastarojo knyga „Pusiaudienio tamsa“ buvo ir M. Martinaičio bibliotekoje, rodo Literatūros ir meno archyvo katalogas). Meyer, 2001, 421–422.

²⁰ Rostovaitė T. Kova su Dykuma. Cit. iš: *Grūto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940–1990*. Sud. V. Paulauskas. Vilnius, Gairės, 2000, p. 325.

²¹ Heller L., Niquex M. *Geschichte der Utopie in Russland*. Bietigheim-Bissingen, Ed. Tertium, 2003, p. 281–282.

²² Kmita R. Eduardo Mieželaičio *Žmogus* kaip politinės religijos tekstas. *Literatūra*, nr. 49 (1), 2007, p. 39–56.

formaliai gana panašus į Mieželaičio *Žmogų*), o ironija jau yra žaidimas, kuriam reikia gana didelės laisvės erdvės. Septintojo dešimtmečio viduryje V. Kubilius atsisveikina su gražbylyste ir štampais paremtu poetiniu kalbėjimu: „Mes pergyvenome lyrikoje gražbylostės laikotarpį. Eilėraščiai augo iš samprotavimų ir deklaracijų, iš turistų įspūdžių ir erudicijos, iš himno ir puošnios retorikos. Ir pasiilgome poezijoje tikrų žmogiškų vertybių – ne iškilmingai deklaruotų, o virpančių natūralia gyvybe, pasiilgome žmogaus, kuris būtų ne tik filosofinės idėjos simbolis, o gyventų tikru gyvenimu.“²³ „Tikrų žmogiškų vertybių“ ilgesys yra to meto kultūrinių procesų dominantė. Anot B. Groyso, atlydžio metu Rusijoje utopinės svajonės apie „naują žmogų“ pakeitė orientaciją į konservatyvias „amžinąsias vertybes“²⁴. Lietuvoje konservatyvių vertybių sugrįžimas ir įsitvirtinimas keleriais metais dėl jau minėtų priežasčių vėlavo. Tačiau jau septintojo dešimtmečio antroje pusėje ironiška, groteskiška, satyriška literatūra tiesiog prasiveržia: pasirodo ne tik pirmosios „Kukučio baladės“ bei ironiški Šimkaus eilėraščiai, bet ir K. Sajos, J. Grušo dramaturgija, V. Žilinskaitės, S. T. Kondroto novelės, S. Šaltenio pjesė *Giljotina*.

Antiutopiškas, ironiškas, groteskiškas poetinis mąstymas sovietmečiu, be abejonės, buvo socialinės kritikos forma. I. Ilfo ir J. Petrovo satyra *Aukso veršis* (1931) buvo viena iš pirmųjų satyrinių antiutopijų²⁵, o J. Zamiatino *Mes* (1921) tapo pasaulinio garso distopija. Groteskas ir ironija yra tokie lankstūs, kad Lietuvoje septintajame devintajame dešimtmetyje sugebėjo „legitimizuotis“ kaip naudinga savikritiškumo terapija. Anot rusų literatūrologų, aštuntojo dešimtmečio groteskinis menas atsirado iš vis didėjančių skirtumų tarp socialinės-ideologinės kalbos ir realybės, tarp programos „Laikas“ ir jos žiūrovų kasdienės patirties, tarp „Partijos istorijos“ ir tikrų istorinių tragedijų²⁶. Pasak L. Arnatkevičiūtės, „Paradoksinis mąstymas susijęs su giliu laikmečio problemų supratimu, sąmoningumo modernėjimu“²⁷. S. Gedos *Strazde*, M. Martinaičio *Kukučio baladėse*, V. Šimkaus *Birės pabėgėlėse*, S. Jonausko *Spaliuose*, V. Bložės, A. Žukausko, A. Mikutos poezijoje ir jaunesniųjų – A. Grybausko, G. Patacko kūryboje groteskas, ironija, paradoksas turi svarbią vietą. Šiandien jau manoma, kad ironija, realybės deformacija, paradoksai buvo svarbiausia prasmės kūrimo priemonė V. Bložės, M. Martinaičio eilėraščiuose²⁸.

Šiame straipsnyje konstruojamas vienas iš imperijos žlugimo variantų: ironiškos,

²³ Kubilius V. Poezijoje gyvena žmogus. *Pergalė*, 1966, nr. 3, p. 128–129. Panašaus patoso yra ir A. Sluckaitės straipsnis „Poetinio išgyvenimo charakteris“ (*Pergalė*, 1966, nr. 5).

²⁴ Гройс Б. *Утопия и обман*. Москва, Знак, 1993, с. 72.

²⁵ Mai B. *Satire im Sowjetsozialismus: Michail Sostschenko, Michail Bulgakow, Ilja Ilf, Jewgeni Petrow*. Bern; Berlin; Frankfurt a.M.; New York; Paris; Wien, Lang, 1993, p. 153–165.

²⁶ Айдерман Н., Анпиловский М. *Современная русская литература 1950-1990-е годы*, т. 2. Москва, Академия, 2003, с. 137.

²⁷ Arnatkevičiūtė L. Paradoksas kaip pasaulio suvokimo būdas // *XX amžiaus literatūra*. Vilnius, Vaga, 1994, p. 385.

²⁸ Keturakis S. *Avangardizmas XX amžiaus lietuvių poezijoje*. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 174.

sarkastiškos, dekonstruojančios privalomą ideologiją poezijos atsiradimas, įsigalėjimas ir galiausiai nugalėjimas. Suvokiant imperiją kaip utopinį projektą, bandoma užčiuopti jos pabaigos pradžią ir punktyriškai nužymėti ironiškos poezijos raidą. Bus aptarta antiutopiško mąstymo trajektorija poezijoje, konkrečiai Vlado Šimkaus, Marcelijaus Martinaičio ir Stasio Jonausko kūryboje. Kada kalbama apie antiutopiją, distopiją, juodąją utopiją, visų pirma turima galvoje proza. Klasikinėmis distopijomis tapo Zamiatino, Orwello, Huxley'o romanai. Lietuvių literatūroje irgi esama tokių kūrinių, o tokio žanro kvintesencija yra Ričardo Gavelio *Vilniaus pokeris*, kuriame, be kita ko, kritikuojamas ir Platonas, kurio *Valstybė* yra laikoma utopijos modeliu.

Antiutopinis mąstymas, antiutopinė tradicija neapsiriboja vienu žanru, jai priskirtini ir filosofija, menas ir visos įmanomos socialinės, politinės kritikos formos. Sovietų Sąjungoje gimęs socartas – dailės, instaliacijų, performansų, literatūros kryptis, kurios kontekste nagrinėsime Jonausko poeziją, laikomą distopinio mąstymo pavyzdžiu. B. Groysas socartą vadino postutopizmu, ironiška socrealizmo travestija²⁹. Parodija, ironija buvo viena iš reakcijų į socrealizmą ir jo naujakalbę, į „didelių žodžių tuštumą“³⁰. Ironija savo daugiaprasmiškumu iš esmės oponavo ideologiniam diskursui, kur jokios dviprasmybės nebuvo toleruojamos.

Antiutopinis mąstymas pasirinktų autorių kūryboje nėra vienas kitas eilėraštis, parašytas ezopine kalba, viena kita prieš sovietinę ideologiją nukreipta ironiška detalė. Šie autoriai išleido gana conceptualius, vientisus ideologiją, santvarką dekonstruojančius rinkinius, kuriuose buvo dekonstruojami esminiai politinės utopijos elementai – Naujojo Žmogaus idėja, geležinė tvarka, visuotinis progresas, kolektyvizmas, visuotinė kontrolė.

VLADAS ŠIMKUS – UTOPIJOS DEPOETIZAVIMAS

Poezijos analizę pradėsime nuo autoriaus, kuris buvo vadinamas realistu ir tarsi atitiko poezijai keliamus reikalavimus. Šis paradoksas savaip susijęs ir su pačios sistemos, svyravusios tarp utopinio ir realistinio arba mokslinio projekto, prieštaravimu. Išleidęs pirmus rinkinius *Gražiausia sekundė* (1960) ir *Kranto kontūrai* (1963) Vladas Šimkus pelnė pasitikėjimą, lojalaus autoriaus reputaciją, nors jau tada buvo programuojama alternatyvi socrealizmui kultūrinė laikysena. Šimkus, būdamas realistas, nebuvo utopistas. Jau pirmuose rinkiniuose labai aiški, antiutopiška, nors dar ne ironiškai poeto programa. Privatūs dviejų žmonių santykiai, intymumas, kuris utopijoje turi būti pakeistas kolektyviškumu, visoje Šimkaus kūryboje išliko galbūt vienintelė tikra,

²⁹ J'poite B., 1993, c. 75.

³⁰ Głowiński M. *Nowomowa po polsku*. Warszawa, Wydawnictwo PEN [Polska Encyklopedia Niezależna], 1991, p. 49.

ne ironiška tapatybės vieta. Nuoširdumo ieškojimas (vietoje socialistinio gyvenimo direktyvų), melancholija, kasdienės kalbos intonacijos liudijo savarankiško kelio paieškas. Paprastumo, kasdienybės estetika atlydžio metais tapo viena įteisintų inovacijų sovietiniame diskurse (J. Macevičiaus eilėraščių rinkinys *Kasdieniška knyga* (1968) netgi buvo įvertintas LSSR valstybine premija). Tačiau Maldonio, Baltakio, Marcinkevičiaus poezijoje paprastumas, kasdienis žmogus lieka supoetintas, sureikšmintas, galbūt net susakralintas (Just. Marcinkevičius „Paprastumo! Noriu paprastumo, / tartum duonos kepalėlio tarp delnų“).

Šimkaus antipoetiškumas, kalbinės intonacijos natūralumas, kasdieniškumas buvo gerokai radikalesnis, ir būtent ironija, kartais beveik nepastebima, kūrė jo poetinės kalbos savitumą bei autentiškumą. Šimkaus, kaip ir M. Martinaičio, poezijoje lyrika, tragika ir ironija susipina. Martinaičiui tai gerai pažįstama: „Jau nuo pirmųjų eilėraščių V. Šimkus turėjo tą mįslingą šypsena, kuri sudvigubina viską, o ironiją susieja su pačiais giliausiais lyriniais nusiteikimais.“³¹ Totalitarinėje utopijoje ironija ir visų pirma autoironija buvo vienas išlikimo būdų.

Zoologijos kvailas tigre,
iš utopinės mūsų ūksmės
žemėj liko laužai ir tirai,
kur tu rauniesi iš ugnies?..

GIS 101

Ironija kyla iš absurdo nesuvokiame protu kafkiškame galios pasaulyje (eilėraštis apie pavojingų knygų deginimą: „Dega knygos. Vadinas, greitai / Žmonės degs. / O sniege išbarstyti kareiviai“), iš kurio šešėliuotos utopijos nėra jokios vilties ištrūkti („Kiekvienas ruoškitės, / Toks jau metas, vis tiek sulaužys“). Šiame eilėraštyje iš ciklo „Mano pusbrolio biblioteka“, skirto Prano Šimkaus atminimui, žuvusiam paskutiniaisiais karo mėnesiais, tarsi kalbama apie praeitį, tačiau jo pabaigoje situacija tampa universali, apimanti tiek praeitį, tiek dabartį, tiek ateitį: „Dega knygos prie gotikos rotušės. / Kada? / Visada.“ Utopijos ūksmė – taiklus posakis, atspindintis išvirkščią utopijos – saulės miesto – pusę, kurioje telikę „laužai ir tirai“, o prievartą naudojantys žmonės primena kafkiškas būtybes: „Žmonės baisūs, kai dega knygos. / Nesuprasi – žmogus ar voras.“ Antikultūriškas šios imperijos veikimas suformuluotas skaudžiai ir kone desperatiškai. Ateities vizija yra būdinga distopiniam mąstymui – jeigu yra taip, bus dar blogiau („Vadinasi, greitai / Žmonės degs.“).

Tačiau Šimkaus poezijos kritika buvo visada pozityvi. Nematyta ar nenorėta matyti esminio prieštaravimo sistemai. Poetas laikytas visuomenišku, realistiniu, aktuali, liaudišku (ką jis pats ironiškai pabrėžė eilėraštyje „Kova dėl skaitytojo“: esu liaudiškas,

³¹ Martinaitis M. Triptikas apie tris // *Šiuolaikinės poezijos problemos*. Vilnius, Vaga, 1977, p. 376.

bet atsirado dar liaudiškesnis). Šimkus palaikymo sulaukė tiek iš „modernistų“ kritikų, tiek iš partinės nomenklatūros – Rašytojų sąjungos partinės organizacijos biuro veiklos nuo 1981 X 26 iki 1982 XI 2 ataskaitoje rašoma: „Pažymėtina ir Vlado Šimkaus poezijos rinktinė „Nusileisk, dangau, ant žemės“. Tai nedidelės apimties, tačiau didelio visuomeninio svorio knyga. Prieš dešimtį ar dar seniau parašyti eilėraščiai ir šiandien skamba aktualiai ir įtaigiai.“³²

Vienas iš svarbesnių teiginių apie Šimkų priklauso A. Bučiui: „Tik beviltiškai nejautri ausis čia gali neišgirsti principinės išpažinties: **poetas atsisako būti poetizuotoju**.“³³ Ideologijos poetizavimas buvo tai, ko labiausiai reikėjo ir ką mieliausiai girdėjo netgi gana jautri poezijai ausis. Mieželaitis, sukūręs vieną sovietinio diskurso mitinių figūrų, džiaugėsi Šimkaus rinkiniu *Kranto kontūrai* (1963): „Gerai, kad iš jaunų dienų poetas gerbia, myli ir *poetizuoja* [išskirta – R. K.] dirbantį, statantį, kuriantį žmogų. Gražus, šiuolaikinis šito poeto braižas.“³⁴

Tačiau jau pirmuosiuose rinkiniuose mezgėsi, o vėliau išryškėjo depoetizuojanti Šimkaus kūrybos kryptis. Pirmasis *Geležies ir sidabro* eilėraštis, davęs pavadinimą vėliau išleistai eilėraščių rinkotinei „Nusileisk, dangau, ant žemės“ yra programinis – idealo sukonkretinimas, įkūnijimas arba tiesiog ieškojimas vertybių tarp dviejų realių žmonių, ant žemės. Šimkus iš tiesų į poeziją atveda kasdienišką žmogų, ne utopijos gyventoją, kurio tariama kasdienybė yra nuolatinė herojiška kova, lenktyniavimas darbe ir asketiškas, kolektyvui aukojamas gyvenimas. Šimkaus žmogus yra pavargęs, nuobodžiaujantis, melancholiškas, liūdnas, vienišas, jo eilėraščio intonacijos nepaprastai natūralios, tikros, be ideologinių šampų. Atsisakymas poetizuoti – esminė Šimkaus kūrybos pozicija ir svarbiausia ironijos prielaida. Objektivumas ir realizmas, kiek jis apskritai įmanomas literatūroje, negailestingas sakymas, kad karalius yra nuogas, jau seniai laikoma ironijos pamatu. Northropas Frey'us teigė, kad ironiška literatūra apskritai prasideda tik su realizmu, nes tikrovė būtinai provokuoja ironiją³⁵.

Bitėse pabėgėlėse (1973) ironija, kai kada net sarkazmas, dominuoja. Knyga turėjo „nekaltą“ humoristinių eilėraščių paantraštę, nors humoras šioje utopijoje buvo kiek problemiškas. Po Spalio revoliucijos satyra veikiau tapo estetinė socialine agresija, politinių priešų triuškinimų ir buvo suprata labai rimtai; trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje diskusijos apie satyrą – tai diskusijos apie jos politinį instrumentalizavimą³⁶. Ideologinė kalba negalėjo būti ironiška. Humorą buvo veikiau linksmumas ir optimizmas, keliantis darbo našumą, kraštutiniu atveju švelni

³² Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos pirminės partinės organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo, vykusio 1982 m. lapkričio 2 d., PROTOKOLAS, LVOA, f. 4628, ap. 5, b. 21, l. 90.

³³ Bučys A. Laikas vienas, poezija – vienatinė. *Literatūra ir menas*, 1982 lapkričio 13.

³⁴ Mieželaitis E. Komunizmo statyba ir lietuvių literatūra. *Pergalė*, 1966, nr. 1, p. 91.

³⁵ Martini F. Ironischer Realismus: Keller, Raabe und Fontane // *Ironie und Dichtung*. Hrsg. von A. Schaefer. München, Beck, 1970, p. 115.

³⁶ Mai B., 1993, p. 7.

visuomenės kritika, moralizavimas, iš kurio būtų galima daryti išvadas ir pasitaisyti. Humoras turėjo būti tvarkingas ir tilpti į ideologijos nubrėžtus rėmus, bet jokių būdu ne spontaniškas, žaidybiškas ar juolab ironiškas. Šitą keblumą Šimkus formuluoja eilėraščio eilutėmis: „Ir vis dėlto norėčiau kaip nors įteisinti humorą, / nors daug su juo bėdos. / Be galo sveika juoktis – per juoką dažnas numirė. / Iš juoko – niekados“ (BP 17).

Bitės, kurios simbolizuoja idealią tvarką, čia sukykla prieš tvarką, prieš tobulumą³⁷ (panašiai kaip ir H. M. Enzensbergerio eilėraštyje „Utopia“). *Bitėse pabėgėlėse* apverčiamas idealios visuomenės, idealaus žmogaus, tobulos kūrybos vaizdas. Ironiškai piešiamas tobulas pasaulis, tačiau visuomet su potekste, kad kažkas yra negerai. Visuomenėje viskas organizuojama žmogaus poreikiams patenkinti (eil. „Įgimtas kuklumas“), tačiau net laimingiausias žmogus pavargsta nuo savo laimės, nuo pavydo, kuris nesibaigia net po jo lengvos mirties (BP 36–37). Čia statomi nauji didingi namai Lazdynuose, geresni už Pompėjos, ir auga laiminga karta (BP 64), kartu svarstoma, kur išstremti nelaimingus, kuriems utopijoje nėra vietos, kad laimingiesiems netrukdytų išlieti savų nelaimių (eil. „Ką darysim su nelaimingais?“, BP 24–25). Skaitoma paskaita apie sveiko gyvenimo pamatus, tačiau pats paskaitininkas išprotėja, nes praktiškai tų svarbių sveikatai dalykų (geras konjakas, unguriai, atostogos užsienyje, nuosavas automobilis, erdvus butas) neįmanoma gauti (eil. „Paskaita su haliucinacijomis“). Rinkinį poetas pradeda eilėraščiu „Vasaros idilė“ – atvirkščiu vaizdu: taikių ir linksmų gyvūnų fone besipešantys žmonės, kurie niekaip neišmoksta sugyventi. Idealus sambūvis arba bet koks utopinis projektas iš anksto pasmerktas nesėkmei.

Gerokai konkrečiau, pasitelkus ideologinės naujakalbės citatą, apie tai kalbama kitame eilėraštyje „Kaip atskirti angelą nuo velnio“:

Pomirtinėn išvykon keliauti
parankiau su angelu. Bet liaudy,
kol ji kuria žemiškąjį rojų,
geriama su neigiamu herojum.

BP 30

Jokiomis moralinėmis dorybėmis žemiškojo rojaus kūrėjai – sovietiniai žmonės – nepasižymi. Dauguma Šimkaus eilėraščių remiasi apverstu utopijos vaizdu – pateikia idealaus, idiliško būvio viziją, o per konkrečias buitės detales parodo tai, kaip visiš-

³⁷ Beje, Stanisławas Barańczakas savo knygą apie Zbignewo Herberto poeziją pavadina *Pabėgėlis iš utopijos* (*Uciekinier z utopii*) ir analizuoja tokius jo poezijos aspektus kaip nesusipratimas, antinomijos, demaskavimas, ironija, imponderabilijos. Tarp Herberto sukurtų personažų Pono Cogito ir Martinaičio Kukučio jau seniai įžvelgta panašumų. Kitam jaunesnės lenkų poetų kartos atstovui A. Zagajewskiui skirta Jarosławo Klejnockio monografija pavadinimu *Be utopijos? (Bez utopii? Rzecz o poezji Adama Zagajewskiego, 2002)*.

kai nerealizuojamą dalyką. Kaip tobulo pasaulio metonimiją galima suprasti knygoje vyraujančią literatūros, jos kritikos parodiją, apskritai literatūrinio gyvenimo kritiką. Beveik pusė knygos eilėraščių yra metaliteratūriniai. Martinaitis visą rinkinį *Bitės pabėgėlės* įvertino kaip literatūrinę parodiją³⁸.

Literatai, turėję kurti simbolinį valstybės įvaizdį, tvirtinti jos ideologiją, parodomi kaip bejėgiai suvaldyti susiskaldžiusią, chaotišką realybę, suteikti jai darnią formą, išprausti į reikiamą schemą: „Kartais poetai bejėgiai: pats Dantė / nesurimuotų kaliošo ir gandro“ (BP 65). Vietoj idilės ir harmonijos realybėje – disonansas ir distopija. Vienas už kitą liaudiškesni rašytojai, barokiška naujakalbe rašantys pareiškimus pašalpai gauti ir banalius kupletus apie kolūkį, iš kurio avansu gauna barščių lėkštę, kovojantys dėl vienintelio skaitytojo, nes rašo tobulus eilėraščius, kuriuos „kur nori, ten ir kiški“. „Tobulame eilėraštyje“ (BP 16) homonimų rimais suskamba banalios poetikos, sovietinio gyvenimo realijų, socialistinio realizmo tuštumas ir absurdiškumas („Vosilką rankoje laikai / visai kitaip, negu po karo. / Atėjo nuostabūs laikai“), šio tobulumo inertiškumas, įkyrumas, nereikalingumas. Čia, beje, galima prisiminti sovietinės kultūros tyrinėtojų mintį, kad socrealistinis menas neatitiko jokio realaus estetinio skonio, jokio realiai egzistuojančio visuomeninio poreikio. Sykiu šis menas buvo kuriamas su tvirtu įsitikinimu, kad jis patiktų, jeigu žmonės taptų geresni, o ne aptingę ar užkrėsti buržuazinėmis pažiūromis³⁹. Tai dar syki patvirtina jo dirbtinumą, utopiškumą ir nerealumą.

Žinoma, ironizuojant literatūrinį diskursą nevengiama ir autoironijos. Rinkinys baigiamas eilėraščiu „Kaip aš nusivyliau savimi“. Pradedama tariamai nerimauti dėl sklindančio gando esą „Šimkus nieko naujo neatranda“, o baigiama klišių ir literatūrinių autoritetų pašiepimu:

O gražus dainuojantis pasauli!

Nieko nauja nebėra po saule.

Į kitas patraukti planetas?

Mieželaičiu kvepia. Vėl ne tas.

BP 73

Paskutinė *Bičių pabėgėlių* strofa viso naujojo gražaus pasaulio ir pagrindinio jo dainiaus parodija. Strofoje telpa turbūt banaliausias lietuvių kalboje esantis rimas (pa-

³⁸ Martinaitis M., 1977, p. 381.

³⁹ Saage R., 2006, p. 187. Tos pačios nuomonės yra ir Groysas: „Tikrasis masių skonis sovietinei masinei kultūrai buvo visiškai nesvarbus, ir netgi dar nesvarbesnis, negu avangardui, nes jis nepaisant visų išsisukinėjimų vis tiek turėjo veikti tose pačiose rinkos sąlygose kaip ir masinė kultūra. Tad visa sovietinė kultūra gali būti suprantama kaip bandymas pašalinti skirtumą tarp avangardo ir masinės kultūros.“ Groys B. *Die Massenkult der Utopie / Utopian Mass Culture II Traumfabrik Kommunismus: die visuelle Kultur der Stalinzeit / Dream Factory Communism: the visual culture of the Stalin era*. Hrsg. von B. Groys, M. Hollein. Frankfurt am Main, Schirn-Kunsthalle, Ostfildern, Hatje Cantz, 2003, p. 24.

saulis / saulė) ir naujai skambantis „planetas / ne tas“. Utopijoje, kur iš esmės jokių naujovių nebegali būti, kur galima tik kartoti banalius rimus ir būti kanonų autorių šešėlyje, lieka ironiškas karnavališkas jų parodijavimas. Autoironija Šimkaus poezijoje nuvainikuoja poeto mitą apskritai – poetas prisitaikantis, silpnas, nereikalingas, netampantis nuo skaitymo protingesnis, slegiamas kūrybinių krizių, kurias linkęs teorizuoti ir poetizuoti kaip nepaprastą įkvėpimą, iš tiesų tėra smulkus prisitaikėlis. Ironija, pasak A. Siniavskio, – tai pašalinio, nereikalingo žmogaus juokas iš pačio savęs ir iš visko, kas pasaulyje yra šventa⁴⁰.

„Antimieželaičiškumas“ buvo vienas iš svarbiausių Šimkaus poetinės programos punktų: „Šie eilėraščiai buvo mano tyčinis žingsnis: aš norėjau pasišaipyti iš mieželaičiško tipo eilėraščių (turiu galvoje tuos, kurie pernelyg atitrūkę nuo žemės, kažkokia rauškalynė); be to, rūpėjo pirštu pabaksnoti sustingusias, atgyvenusias žmonių bendravimo formas, pašvinkusią moralę.“⁴¹ *Homo sovieticus* ydos, moralinis sugedimas rodo Žmogaus iš didžios raidės tuščią skambėjimą, viso aukštojo diskurso smukimą.

KARNAVALIŠKAS KUKUČIO GROTESKAS

Debiutinė Marcelijaus Martinaičio knyga *Balandžio sniegas* (1962), pasirodžiusi tais pačiais metais kaip ir Mieželaičio *Žmogus*, buvo užprogramuota panašia sovietinio avangardo energija: „mes sprogdiname tylą“; „Gyvenimas mūsų širdyse išlaikė / Didelį kiekį / Kažkokios sprogstamos medžiagos“. Dar septintojo dešimtmečio viduryje Martinaitis rašė „teisingus“ eilėraščius, kuriančius komunistinę mitologiją. „Afrikos laisvės šūkiuose / Ir tėvo žemėtose rankose / Yra Leninas. / Žmonių likimuose / Ir kiekvienoj pergalei / Yra Leninas. Žemė – Lenino portretas <...>.“⁴²

Kartu nuo pat poetinio kelio pradžios Martinaitis sąmoningai ieškojo modernaus kalbėjimo, rašė apie Mieželaičio ir kitų poetų novatoriškumą, apie poezijos originalumą, kol galiausiai priėjo iki pačių moderniausių poetų interpretacijos ir ėmė aiškinti bei ginti moderniosios poezijos teises, kritikuoti socrealizmo klišes („Mėgstama švaistytis kosmoso atradimais lyg kosmonautas darytų poezijai tiesioginę įtaką, o ne pasireikštų ta įtaka per tarpininką – šiandieninį žmogų, jo dvasinį pasaulį“⁴³), „didįjį stilių“ („Yra eilėraščių tuščiai išdidžių, yra prisitaikėlių, yra kalbančių dideliais žodžiais apie meilę, bet nieko nemylinčių, yra banalių, nesveikų ir menkų, besikabinan-

⁴⁰ Синяевский А. Что такое социалистический реализм? Избавление от мифов: соцреализм сегодня. Сост. Е. А. Добренко. Москва, Советский писатель, 1990, с. 70.

⁴¹ *Jauniųjų poezija – gryna nuobodybė*. Vladą Šimkų kalbina Janas Jakštas. Prieiga per internetą: <http://www.culture.lt/lmenas/?st_id=5736>.

⁴² Martinaitis M. [Eilėraščiai]. *Komjaunimo tiesa*, 1964 rugpjūčio 9.

⁴³ Marcelijus M. Poetinis mąstymas ir forma. *Literatūra ir menas*, 1964 rugpjūčio 29.

čių į dideles visuotines temas. Ir nė vieno, nė vieno negelbsti žodis.⁴⁴). Martinaitis vienas pirmųjų reflektavo ironiją ir groteską lyrikoje, kurie, jo nuomone, sudarė tam tikrą tendenciją to meto poezijoje (analizavo Bložės, Mikutos, Šimkaus poeziją), o jo sukurtos *Kukučio baladės* buvo vienas reikšmingiausių tokių kūrinių lietuvių poezijos istorijoje.

Kartais sunku konkrečiai įvardyti, kur *Kukučio baladėse* esama ironijos ir kas konkrečiai yra ironizuojama. Kitas, kitoks ar net atvirkščias pasaulio matymo kampas yra manifestuojamas per patį Kukučio personažą, jo elgseną, mąstyseną, kuri neturi nieko bendra su sovietinio herojaus tipažu, yra jo atvirkščias, iškreiptas atspindys, tačiau dengiasi naivuolio, liaudies balsu kalbančio personažo kauke. Pagrindinė pasakojimo figūra kaip retorinės ironijos priemonė pasirodo daugelyje pasaulinės literatūros veikalų (Servanteso *Don Kichoto*, Flaubert'o *Ponioje Bovari* ir daugelyje kitų). Esminis Kukučio bruožas, giminingas ironijai, yra jo ambivalentiškumas, nepastovumas, neužbaigtumas, nuolatinė transformacija, kuri ir yra tragiškos ironijos pagrindas – viena vertus, kalbama apie skaudžius, nesustabdomus kultūrinius pokyčius, valstietiškos civilizacijos nykimą, prarandamą tapatybę, kita vertus, įgyjama distancija, reikalinga ironiškam, satyriškam kalbėjimui apie dabartį. Priimta karaliaus juokdario kaukė, leidžianti sakyti teisybę, sykiu padeda ir atsiriboti nuo skaudžios asmeninės patirties, išvengti dramatiško patoso ar sentimentalumo. Martinaičio ir Šimkaus ironija prasiideda iš tragiško laikotarpio supratimo – o tiksliau, kraupaus, absurdiško nesupratimo ir pasibaisėjimo.

Jusdamas tikrąjį laiko tragizmą, tačiau negalėdamas apie jį kalbėti Martinaitis per Kukučio kaukę atsiriboja nuo tariamo aktualumo bei dalyvavimo statant utopiją, naująją civilizaciją. Kukutis apskritai nepriklauso jokiam pasauliui – jis iš senojo, kurio jau nebėra, o naujajam jaučiasi svetimas. Taip atsiranda distancija ir erdvė ironijai, groteskui, vaidybai.

Martinaičio Kukutis su juokdario kauke yra „nepakaltinamas“ personažas, kuris tarsis karaliaus juokdarys gali sau leisti pasakyti daugiau negu kiti. Kvailių pasakų žanras, ryšys su liaudies kūryba buvo tarsis skydas nuo socrealizmo, kuris taip buvo ironizuojamas. Martinaitis išdėsto juokdario orvelišką dvigubo galvojimo programą: „negalvojant / galvoti / ko nereikia / galvoti <...> nesuprantant / suprasti, / ko nereikia / suprasti“ (KB 21). O „teisingam“ galvojimui bei kalbėjimui, kaip ir Orwello romane, Kukučiui yra kuriami žodžiai (eil. „Kukučio žodžiai“, KB 20).

Naiviu, absurdišku galvojimu, dar naujakalbės nenukaltais žodžiais *Kukučio baladėse* pasakomi svarbiausi dalykai, o pats Kukutis kartais tampa ir politine metafora, kuri ženklina tai, kas susiję su tautine savimone, su nepriklausoma Lietuva. Eilėraštyje „Kur, Kukuti, padėjai tu savo kukutį“ sakoma: „Štai Vilniuj, atrodo, / netrukus teks būti, / nupirksiu aš tau / geležinį kukutį. // Tu vėlei, Kukuti, atgausi stiprybę, / iš

⁴⁴ Marcelijus M. *Poezija ir žodis*. Vilnius, Vaga, 1977, p. 115–116.

džiaugsmo ims šokti tavo dantys išklibę“ (KB2 38). Vilnius, kuris kaimo žmonėms buvo visos Lietuvos simbolis⁴⁵, siejamas su stiprybe, tautiniu sąmoningumu, apie kurį eilėraštyje užsimenama per geležinio kukučio vaizdinį, tarsi gretinant su geležiniu vilku – Vilniaus įkūrimo mitu (KB2 38–39).

Kai kurios Kukučio ištarmės tiesiog stebina savo politinių potekusių drąsa. Nustatytų ribų peržengimas, tabu laužymas yra daugelio karnavališkų personažų istorijų siužetai. Privalomi ritualai atliekami su pabrėžtinu sarkazmu: kvailių karaliui dėkojama už galimybę skambinti varpeliais jo garbei – toks pat groteskiškas ritualinio dėkojimo partijai už viską vaizdas yra ir K. Sajos pjesėje *Mamutų medžioklė*: „Viskuo tikiu ir „ačiū“ kartoju kaip „amen“! / Už uosis, kuriom galiu skaityt įstatymus, / Už uosis, kuriom galiu klausyt įsakymų, / Už galvą, pilvą, rankas ir kojas / Ir už tai, kas tarp kojų – / Dėkoju, dėkoju, dėkoju“⁴⁶. Pasak V. Sventicko, „Suglaudžiant žaismę ir didį rimtumą, Kukutį dera vadinti išties talentingu radiniu. Tartum juokaujant su juo įsiterpė amžinybės dimensija, ir jos akivaizdoje fasadinės sovietmečio frazės bei ritualinės pozos savaime atsidendę kaip klaidūs absurdo teatras, kuris „nuplojamas“ neva plojant.“⁴⁷

Utopijos kontekste yra svarbu ir tai, kad trečiojo brolio kaukė Kukučiui suteikia išskirtinumo bei individualumo. Visose utopijose individas yra pajungiamas kolektyvo valiai, bendram planavimui, kuriam jis turi paklusti. Martinaičio eilėraštyje „Pasakos pradžia“ kalbama apie tris Kukučius – du pirmus ir vieną trečią. Du pirmieji – protiningieji broliai, „negalėjo viens kito atskirt nuo savęs, / painiojosi protas ir mintys: / vienas pagalvoja, / o kitas pasako, / vienas pasako, / o kitas pagalvoja...“ (KB2 146). Du antrieji Kukučiai turi vieną galvą, jos nepasidalydami vienas kitą užmuša. Distopiška eilėraščio „Pasakos pradžia“ pabaiga – trečiasis Kukutis išeina ieškoti lygybės galvoms bei mintis ir negrįžta, visas Žuveliškių kaimas laukia, „negali užbaigti pasakos: / kada prasidės jos galutinė / šviesi / pabaiga?“ (KB2 147). Pasakos, idilės ir kiti žanrai *Kukučio baladėse* yra apverčiami, įgyja grotesko, absurdo formas. Individo atsiradimas, žinoma, nėra vien protestas prieš politinę utopiją, tai kartu ir išėjimas iš tradicinės bendruomeninės visuomenės santvarkos. Taigi Martinaičio groteskas jungia ir ironišką esamo laiko kritiką ir nebesugrąžinamos praeities ilgesį.

Kituose eilėraščiuose šis skilimas neįgyja ironiškų bei groteskiškų formų. S. Žukas yra pastebėjęs, kad paradoksas Martinaičio poezijoje nėra ironiškas: „M. Martinaičio poezijoje (neliciant „Kukučio baladžių“) oksimoronai, paradoksai yra neironiški,

⁴⁵ „Vaikystėje jis [Vilnius – R. K.] man buvo legenda, dainų miestas su trispalve Gedimino pilyje. Baigiantis karui, susirinkę Paserbenčio vyrai miklinosi jį ginti. Net užsimerkęs dėdė Antanas visu balsu dainuodavo savo tarmę: I Vilniu, i Vilniu, i mylema šali, / Gedimina pilie vieleva iškelsme...“ (Martinaitis M. *Prilenktas prie savo gyvenimo*. Vilnius, Vyturys, 1998, p. 93.). Vilnius kaip Lietuvos metonimija plėtojamas ir kitame eilėraštyje „Kukučio apsilankymas Vilniuje“.

⁴⁶ Saja K. *Rinktiniai raštai*, t. 1. Vilnius, Vaga, 1990, p. 102.

⁴⁷ Sventickas V. Sukaktuvės su nauja knyga. *Literatūra ir menas*, 1996 gegužės 4.

jais reiškiamas kraštutinis dramtizmas⁴⁸. Tačiau *Kukučio baladėse* dominuoja ironija, susipinanti su dramtizmu, šypsena sumišusi su sarkazmu ir tragiškais socialiniais lūžiais, politiniais įvykiais, egzistencinėmis patirtimis. Apie savo laidotuves Kukutis pasakoja linksmai (panašiai kaip ir eilėraštyje „Paskutinė Kukučio diena“, KB 33)

Galvoja Kukutis:

kaip gražiai viskas vyksta
kaip manęs gailisi,
kaip gerai apšneka –
tikriausiai
duos man kokią premiją,
ranką paspaus,
arba pagirs
visuotiniam narių susirinkime.

KB 35

Oficiozinės kultūros paviršutiniškumas, parodomo dėmesio nenuoširdumas, socialinis pripažinimas mirties akivaizdoje tampa groteskiškas. Socialiniai gestai ne tik netenka prasmės, džiaugimasis pomirtine premija ir tariama šlove diskredituoja patį socialinį jų prestižą, juolab kad jokio pomirtinio gyvenimo materialistinėje pasaulėžiūroje negalėjo būti, džiaugsmas iš tiesų yra pašaipa, vietoj laidotuvių gedulo bei rimties – šviesus ir giedras ir sykiu ironiškas optimizmas. Kukučio rojus yra privilegijos, kurias galėjo gauti sovietinis pilietis – butas, netgi nuosavos žemės du sieksniai, kur ganosi karvė. Apskritai visame rinkinyje, kur kalbama apie trėmimus, persekiojimus, apie kultūros lūžius, dažnai kalbama optimistiniu, giedru tonu, kas sukuria groteskišką efektą. *Kukučio baladėse* šis dramtizmas susijungia su ironija, skirta naujam, ideologizuotam, technizuotam pasauliui, didžiuliu greičiu judančiam į tariamą rojų.

„Šiuolaikinis“, „civilizuotas“ pasaulis bando atitverti Kukutį, atsiriboti nuo jo, jį represuoti. Kūrybos, kultūros, asmens kontrolės tema kartojasi ne viename eilėraštyje („Kukutis atmerkia akis“, „Kukutis muša mokslų kandidato Pliugžmos šunį“), o savotišką tautinę demonstraciją Katedros aikštėje numalšinti bandoma net du kartus. „Neleisti, / kad Kukutis <...> Katedros aikštėj / susišauktų / alkanas savo kiaules! // Neleisti, / kad užsimetęs ant pečių dalgį, / liptų trapu į lėktuvą / arba – / spalvotame televizoriuje / pasirodytų / basas / vištų baltam debesų!“ (KB2 51). Kukutis yra netinkamas lėktuvams, televizoriams, posėdžių salėms, filharmonijoms, gražiam ir tvarkingam naujam pasauliui, kur jis visiems daro gėdą. Dar stipresnį protestą Kukučio

⁴⁸ Žukas S. *Tautosaka dabartinėje lietuvių poezijoje*. Vilnius, Vaga, 1983, p. 185.

sapnai Katedros aikštėje sukelia eilėraštyje „Kukutis Katedros aikštėje susapnuoja Žuveliškių kaimą“. Kukutis susapnuoja Nojaus laivą⁴⁹ katedros aikštėje, iš kurio pasipila visas Žuveliškių kaimas, tačiau inspektorius ima drausminti pasiremdamas tomis pačios cenzūros „bulėmis“: „Baik sapnuot / tą galvijų ištryptą kiemą / gražiai išgrįstam grindiny, / tuos atsilikusius baudžiauninkus, / iškinkytus ratus“ (KB2 130–131). Kontrolė, varžymas eilėraštyje iškyla visų pirma kaip valdžios viešumos baimė, iššūkis uždarai sistemai:

Viešoj aikštėj ko ten ieškai, Kukuti,

po moterų užančius! Ką

Europa! apie mus pagalvos!

<...>

O jeigu kas nors nufilmuos jį

Lietuvių poezijos antologijai?!

<...>

Matai! Ką? Padarei!

Kaip spalvotai filmuoja!

Kaip dabar prieš visą pasaulį atrodysim!

KB2 130–131

Galiausiai sapnuojantį Kukutį, kaip didžiausią išsišokėlį, bandoma brutaliai su-tramdyti:

Prilėkė greitųjų pagalbų,

gaisrininkų,

kurie vandens čiurkšlėmis

atgal ėmė vyti į žemę

besikeliančius iš numirusiųjų,

nuplaudami gyvulėlius,

apsamanojusias,

dūmines baudžiauninkų trobeles,

⁴⁹ Nojaus laivas ir prisiminimuose pasirodo kaip buvusio valstietiško gyvenimo atkūrimo, atstatymo galimybės metafora. Autobiografiniame tekste ne kartą yra varijuojama mintis, kad „[l]ietuvių namai yra Nojaus laivo kopija, kuriame telpa visa, kas būtina iš naujo pradėti gyvenimą. Todėl šiandien juos praradę jaučiamės nesaugūs, tarsi beviltiškai plaustais kapstomės neužmatomose pasaulio tvano vandenyse – be krypties, be pasitikėjimo savo jėgomis...“ (Martinaitis M., 1998, p. 48.)

o ties varpine
 šeštadienine talka
 stojo užverst šulinių.
 KB2 131

Masinės talkos, pakeitusios natūralius bendruomeninius santykius, bando užversti šulinius, sunaikinti atmintį, nukirsti viską, kas sieja su praeitimi, nes visa tai stabdo pseudoprogressą („jie negalės / žengti su mum pirma laiko!“, KB2 132). Sovietinėje utopijoje itin atsargiai vertinamas pagarbus santykis su praeitimi, veikiau pageidaujamas dabarties šlovinimas ir tikėjimas šviesia ateitimi.

Broliška žemaičių delegacija, pasirodanti eilėraščio pabaigoje Katedros aikštėje, pakeičia Kukučio Žuveliškes. Ironiškas ideologemos perdirbimas („broliška žemaičių delegacija“), pareigūno, kalbančio ideologinėmis klišėmis, pyktis, didžiulė praeities baimė, kurios negalima netgi sapnuoti parodo naujojo pasaulio absurdiškumą. Kukučio vertybiniai orientyrai yra labiau nukreipti į praeitį negu į utopinę ateitį. Martinaitis čia kaktomuša suremia dvi utopijas – sovietinę ir lietuviškąją, apie kurią rašė jau po nepriklausomybės, kada viskas buvo griaunama ir tarsi bandoma grįžti į praėjusį laiką, atkurti tai, kas liko atmintyje ar girdėtuose pasakojimuose. Šitą viziją Martinaitis apibūdina antonimišku junginiu „praeities utopija“: „Ši praeities utopija siejama su amžinai pasikartojančiais kalendorinio laiko ratais, ji yra savaip jauki, nes ateityje nieko kito negali įvykti, tik per apeigas, švenčiant atkurti praėjusio gyvenimo modeliai.“⁵⁰

Panašią mintį yra formulavęs ir S. Keturakis, vadindamas Kukučio pastangas būti „savaime tokiu, koks esi“ antimodernia utopija, jokių rezultatų nežadančiu procesu. Kukučio eksperimentas su savimi yra pasikeitimo ir gerėjimo, progreso ironizavimas. Kukutis atlieka tai, kas privaloma teigiamam personažui: „grūdosi šaltam vandeny / daug skaitė / dainavo / žiūrėjo į dangų / gulėdamas žolėje“ (KB 80). Tačiau niekaip neišeina būti tokiam, koks esi iš tikrųjų, neišeina sakyti tai, ką iš tikro nori sakyti, žodžiai nereiškia to, ką iš tikro „savaime“ jie reiškia.

Koks pasityčiojimas
 galvoja
 koks visa tai pasityčiojimas
 matyt
 mane kas nors tyčia klaidina
 kad dar labiau susipainiočiau
 KB 82

⁵⁰ Martinaitis M. *Lietuviškos utopijos*. Vilnius, Tyto alba, 2003, p. 104–105.

Tačiau pats Kukutis tyčiojasi iš tų, prieš kuriuos jam tariamai gėda dėl savo pastangų būti tokiame, koks iš tikrųjų yra arba dėl savo negražumo ar kitų dalykų. Iškeldamas kitus, jis juos išjuokia – klasikinės ironijos principas. Kukutis bando pabėgti nuo šito kvailio bėgimo, nuo paties savęs. Kartu tai visuotinio lenktyniavimo parodija, kada valstybėje lenktyniaudavo geriausi su dar geresniais, o Kukutis tokioje visuomenėje yra pralaimėtojas, trečias brolis – bebėgdamas jis galiausiai „paslysta / – ir griūva ant jo / bekūnė / kelių pasaulių jėga“ (KB 83).

Kukutis ir giminingi jam personažai – visi yra už „normalios“ visuomenės ribų. Kukutis nėra protingas bei racionalus utopijos pilietis ar uolus darbininkas, veikiau „kvailį mušantis“ valkata, elgeta, nelaimėlis. Jis, kaip ir kiti vienakojai, pamišę, kuproti, nelaimingi, atstumti Martinaičio personažai, neturėjo jokių teisių naujame gražajame pasaulyje. Pasak Nastopkos, „[j]ie, kaip pasakų trečiasis brolis, yra atsidūrę anapus saugios socialinės situacijos, atstumti, važiuotų, bagotų, batuotų, kitiems nesuprantami. Pažeisdami įprastą tvarką, šie personažai išryškina ir savaip išriša socialinės priešybės (savas – svetimas, pripažintas – pažemintas), prieštaravimą tarp gamtos ir visuomenės.“⁵¹ Tokie personažai nereikalingi jokiai utopijai – jie arba turi prisitaikyti, arba būti pašalinti iš idealios valstybės, nes niekaip neprisideda kuriant naują visuomenę. Žinoma, jie gali jį dar ir sugriauti, prie ko iš dalies prisidėjo ir Martinaičio kūryba.

Kukučio baladžių ironija, kaip ir Šimkaus atveju, yra nukreipta į idealizuotą gyvenimo vaizdą, kuris buvo pateikiamas ideologinės propagandos. Visa *Kukučio baladžių* estetinė programa yra iš esmės depoetizuojanti, nuromantinanti ir patį poetinį kalbėjimą, ir poezijos „objektus“, viską, kas siejasi su tradiciniu poetiškumu ir atgaivina rupios, groteskiškos, anekdotiškos poezijos tradiciją, kuri lietuvių literatūros istorijoje nebuvo tokia stipri. „Nuogos buities susidūrimas su reališkais, apie kuriuos sovietinėje kultūroje paprastai buvo kalbama romantiškai pakylėtu tonu, yra dažno *Kukučio baladžių* efekto mechanizmas.“⁵²

Martinaičio Kukutis, kaip jau minėta, neturi konkrečios kūno formos, o fragmentiškas jo paveikslas gana groteskiškas – bekojis, vienakis, išbarstantis save visą, o jo nuodėminga dvasia daro tai, „ką draudžia įstatymai, / kodeksai / ir dešimt dievo įsakymų“ (KB 54). Šitokią Kukučio figūrą galima matyti kaip Naujojo Žmogaus sukūrimo, utopinės eugenikos, kuri buvo vienas iš svarbiausių utopijos bruožų, parodiją. Kukutis nuolatos jaučia kompleksą, gėdijasi prieš naują ir švarų gyvenimą, gėdisi, kad yra negražus ir kad niekad netaps pavyzdingu tokio gyvenimu dalyviu:

Kaip negražu
prieš pažįstamus,

⁵¹ Nastopka K. Po Kukučio kepure // *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Marcelijus Martinaitis*. Sud. J. Perminaitė. Vilnius, Baltos lankos, 2000, p. 147.

⁵² Keturakis S. *Avangardizmas XX amžiaus lietuvių poezijoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 180–181.

prieš vaikus,
 prieš tokį tyrą ir gražų gyvenimą,
 kur tokios dailios užuolaidos
 ir blizga švarūs parketai.

KB 50

Save peikdamas, su šypsena kalbėdamas apie savo baimes ir kompleksus, Kukutis ironizuoja tvarkingą, miesčionišką, tariamai idealų gyvenimą. Galima sakyti, kad vaidindamas kvailį Kukutis demaskuoja kitų veidmainiškumą, prisitaikymą, artimų žmonių išdavystes („įdavęs mane, <...> kad turiu danguj giminių, / nesurašytų ir nepriduotų į valsčių“ KB2 35), kalba apie tuos, kurie „pasigardžiuodami valgo“, „kad gražesni būtų žodžiai apie tėvynę“, tačiau nemato nei tėvynės, nei yra laisvi (KB 31).

Vienas pačių aiškiausių sovietmečio elgsenos, paveiktos politinių pokyčių, modelių alegorijų yra eilėraštis „Kukučio pamokslas kiaulėms“, kur kiaulės metafora kalbama apie prisitaikymą prie režimo:

Šiukš, Boliesiau,
 ko tau dabar reikia?
 Juk grasinai man ne sykį,
 kad pasakyčiau,
 kam tarnauju miegodamas,
 o dienom – ar neapsimetu,
 kad gyvenu aš pakartas.

KB 34

Prisidengiant naivaus, apykvailio Kukučio kauke eilėraštyje pateikiami kolaboravimo su režimu tipai: grasintojai ir šnipinėtojai, skundikai ir iš naivumo tapę režimo parankiniais, nelabai suprantantys ką ir kodėl daro:

Tik, Rapol, tavęs man gaila,
 kad šitaip kvailai į kiaules išėjai,
 padeginėdamas Europos žemes,
 daužydamas duris ir langus
 visokių kvailių primokytas.

KB 25

Aklo įsiūčio tema autobiografijoje pasikartoja kone tais pačiais žodžiais: „Už mus šiek tiek vyresni „priemiesčių vaikinai“ arba „kaimo proletarai“ baisiai įsiutinti šlavė dvarelius, degino jų parketą, kirto parkus, kur skambėdavo pianinai, vasarodavo poetai ir meno žmonės. Jie išdaužę salių veidrodžius, paleido utėles, įrengė kiaulides.“⁵³ Eilėraštis dar daugiau politinės potekstės įgyja skaitant jį kaip užuominą į Orwello *Gyvulių ūkį*.

Dėl technizuotos utopijos prarandamas tiesioginis santykis su daiktais, savo pačio darbu, viskas tarsi tampa nerealu. Vengdamas mirties Kukutis visų pirma saugosi „automobilių, / ratų, / kombainų, / kuliųjų mašinų“ (KB 96). Greitai važiuodamas Kukutis išbarsto save visą, t. y. netenka savo tapatybės („Akis – ir tas išbarstė, / akis su tėvynės vaizdu“, KB 48) ir visko, kas susiję su lėtu gyvenimu kaime. Greitkelis autobiografiniame tekste tiesiogiai siejamas su atminties praradimu, natūralaus peizažo nunykimu ir gimtojo kaimo išsivaikščiojimu. Pats Kukutis dažniausiai pėsčias (eil. „Daug Kukučių ir vienas“, KB 40), kartais važiuotas arkliu (KB 108).

Dar didesnę atotrūkį, tapatybės skaldymąsi kuria kitos technologijos – laikraščiai, televizija, kurianti utopijos fikciją, kitaip tariant, bandydami įkūnyti utopinę tikrovę, kuri neatitinka realios tikrovės ir „žodžiai atsiskiria nuo kalbos“ (KB2 9). „[K]ur žvelgi – visur tik kinas“, – sakoma eilėraštyje „Ekranizuota Kukučio idilė“ (KB2 122–123), kuriame Kukutis jaučiasi tarsi kine, pats save stebėdamas iš šalies. Tik tokioje visiškoje fiktyvioje erdvėje yra galimas Kukučio optimizmas: „Įmagnetintas, privalomas / Aš esu labai gerai“ (KB2 122–123). Naujomis technologijomis sutvarkytas pasaulis, tariamas progresas ir būseną „labai gerai“ *Kukučio baladėse* tėra lengvai permatoma priedanga, slepianti utopijos degradaciją.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje *Kukučio baladės* kalbėjo apie imperijos sąstingį ir agoniją. Devintojo viduryje Jonausko *Spaliuose* tai jau pasirodo beveik kaip savaimė suprantamas ir netgi istorinis faktas, su kuriuo galima žaisti postmodernistinius žaidimus.

JONAUŠKO SPALIAI – IŠSIKŲPUSI UTOPIJA

Stasio Jonausko, kaip ir Šimkaus bei Martinaičio, kūrybinis kelias prasidėjo iš daugiau ar mažiau „teisingų“ pozicijų. 1968 metais *Literatūros ir meno* rubrikoje „Iš skaitytojų laiškų“ randame laiško ištrauką:

Kartą Vilniuje, prie Gedimino aikštės, ant suoliuko skaitant laikraštį, priėjo elegantiškos išvaizdos jaunuolis. Parodžiau nuotrauką, vaizduojančią kovojančius Vietnamo partizanus.

– O kas ten kovoja, – paklausė jis.

⁵³ Martinaitis M., 1998, p. 102.

Nė vienas mokantis skaityti, o juo labiau turintis radiją kolūkietis to nebūtų paklaęsęs. O ant jaunuolio kaklo kybojo tranzistorinis radijo imtuvas.

Kiek tenka stebėti, sąžiningo darbštaus kolūkiečio dvasinis pasaulis dažnai būna turtingesnis, negu panašių jaunuolių.

S. Jonauskas, Skuodo rajonas, Gėsalai.

Spalių kontekste toks pat tekstas būtų jau suvoktas kaip sąmoninga ironija ir oficialiojo sovietinio diskurso dekonstrukcija. Šiame rinkinyje, išleistame 1986 metais, tokios ir panašios teisingos sovietinės ideologijos tezės yra apverčiamos pagal klasikinį ironijos principą – kritika per gyrimą, pritarimą.

Jonausko *Spaliai* primena rusų konceptualizmo arba socarto estetiką. Bene pirmasis socarto menininkų Komaro ir Melamido darbas buvo juodas transparantas su užrašu: „Mūsų tikslas – komunizmas! Komaras, Melamidas“. Ironiškas efektas čia sukuriamas pasirašant po nuvalkiotomis ideologinėmis tezėmis. Jonauskas taip pat perrašo arba pasirašo po ideologinėmis dogmomis, kai kada jas netgi išskirdamas kabutėmis: „Istorinė komunizmo misija / Yra panaikinti karus ir įtvirtinti amžiną taiką“ (S 87). Šitaip utopinės, į amžinybę pretenduojančios tiesos šiuose eilėraščiuose skamba kaip parodija. Sustingusios ideologinės naujakalbės klišės, kuriomis niekas nebetiki, bet jos vis kartojamos.

Spalius galima lyginti ir su socarto atstovo D. Prygovo miniatiūrų ciklu *Objektų aprašymas* (*Описание предметов*), kurio tikslas, anot autoriaus, buvo pateikti tikslų daiktų aprašą su jų portretiniu atpažįstamumu, taip pat demistifikuojant visą daugiaamžį socialinį, kultūrinį, dvasinį patyrimą ir naujausius mokslinius duomenis⁵⁴. Kiekvieno objekto aprašymas, beje, yra identiškos struktūros su identiškomis frazėmis, sintaksinėmis konstrukcijomis. Jonauskas taip pat kiekviename eilėraštyje aprašinėja atskirus objektus, imituodamas mokslinę pasaulėžiūrą „demaskuoja“ prietarus ir idealistinę pasaulėžiūrą. Taip griežtai ir mechaniškai sintaksinių formulių Jonauskas nekartoja, tačiau eilėraščių struktūra, paradoksų konstravimas kartojasi; dėl to jis susilaukė kritikos, konceptualus šio sumanymo aspektas nebuvo pastebėtas. Atviras eilėraščio konstravimas, „gaminimas“ galėtų būti suvoktas kaip dar vienas dekonstrukcijos lygmuo – eilėraštis yra konstruojamas, yra padaromas, nesama jokio įkvėpimo, jokios paslapties. Galima prisiminti ir sąmoningą aštuoneilio pasirinkimą – visa knyga parašyta aštuoneiliais, dažniausiai nerimuotais. Jonauskas yra minėjęs, kad rašyti aštuoneiliais buvo specialus sumanymas – tuomet leidyklos poezijos rinkinius taupydamos popierių ir vietą leisdavo taip, kad viename puslapyje baigdavosi vienas eilėraštis ir prasidėdavo kitas. Kad nereikėtų skaidyti eilėraščių, Jonauskas parašė juos tokio ilgio, kad užimtų kaip tik vieną puslapį. Kitas racionalus ir konceptualus sprendimas – tuo

⁵⁴ Пригов Д. Описание предметов // Ерофьев В., Пригов Д., Сорокин В. ЕПС: Сб́орник рассказов и стихов. Москва, Зебра Е, 2002, с. 288.

metu daug ir kritiškai kalbama apie verlibro, kuris iš dalies buvo siejamas ir su modernizmu, įsigalėjimą. Jonauskas išoriškai imituoja klasikinį ketureilį, tačiau dažniausiai jo nerimuoja ir iš esmės rašo taip pat verlibru, o jo kalba ne tik proziška, bet kartais imituoja ir mokslinį stilių.

Nežinia, kiek Jonauskas studijuodamas Maskvos M. Gorkio literatūros institute buvo susipažinęs su socarto idėjomis, tačiau *Spaliai* iš esmės paremti tais pačiais estetiniais principais. Šis rinkinys turi neabejotinai daugiau postmodernistiško dekonstruojančio užtaiso negu Šimkaus *Bitės pabėgėlės* ar Martinaičio *Kukučio baladės*. Nei Šimkus, nei Martinaitis tokio radikalumo nepasiekė, o gal ir nesiekė. Jonausko atvejis, atrodo, vienintelis, nors ideologijos kritikos ir šaipymosi iš ideologinių klišių esama ir kitų to meto poetų kūryboje, bet vientiso rinkinio, kuris būtų konceptualiai paremtas tokiu sprendimu, sovietmečiu daugiau nebuvo.

Rusų menininkams ir intelektualams, anot B. Groyso, socarto atradimas buvo meninės nekaltybės praradimas – jų tikslu tapo estinės-politinės valios valdžiai tyrinėjimas⁵⁵. Įdomu, kad Justinas Mikutis, laisvas mąstytojas, filosofas, kurį laiką gyvenęs pas Jonauską ir vertinęs jo kūrybą, buvo nusivylęs *Spaliais* ir šitą nusivylimą išreiškė panašiai. Jo nuomone, su *Spaliais* poetas prarado žodžio nekaltybę, ir prireiks nemažai laiko, kol viskas vėl atsistos į savo vietas. Šiai nuomonei pritaria ir V. Daujotytė: „Žodžio nekaltybė <...> yra žodžio laisvė – tokia pat kaip žiedo. Sulaukti savo laiko – išsiskleisti. Ne per jėgą. „Spaliuose“ žodį iš tiesų spaudžia galutinių ištarsių siekimas, apibendrinimas, pralenkiantis galimybę apibendrinti. <...> Dirbtinai pražydyntas žiedas neturi žydėjimo skaisybės. Nėra kito kelio – kantriai laukti, kol pražydės.“⁵⁶ Tokie vertinimai parodo radikalų *Spalių* kitoniškumą tradicinės ir modernios poezijos atžvilgiu, naujų meninių principų įvedimą. *Spaliai* gali būti suvokiami kaip konceptualios poezijos pavyzdys, o tai ir yra tas „nekaltybės“ (meistriško kalbos įvaldymo, eilėraščio kaip ypatingo išgyvenimo ir pan.) praradimas, dirbtinis „žiedo išskleidimas“. Neatsitiktinai Jonauskas po šio rinkinio grįžo į įprastinę savo lyrikos vagą, eksperimento nepratęsė, nes principas buvo pademonstruotas ir toliau galėjo būti tik kartojamas. *Spaliai* lietuvių poezijos kontekste atrodo kiek atsitiktiniai, neturintys tęsinio. Anot V. Kukulo, rinkiniu *Spaliai* Jonauskas aplenkė ir save, ir visas tuomet vyrausias poezijos tendencijas⁵⁷.

Taigi, kas ir kaip keičiasi, iš ko atpažįstame ironiją šiame Jonausko rinkinyje?

Pirmasis ženklas – rinkinio pavadinimas, išardantis, išbarstantis vienaskaitinę spalio mėnesio semantiką, priklausiusią ideologiniam diskursui: Didžioji Spalio revoliucija, Spalio šalis, spaliukai Lenino anūkai ir t. t. Spalio revoliucija buvo viena iš svarbiausių

⁵⁵ Гройс X., 1993, p. 75.

⁵⁶ Daujotytė V. Niekas, Kažkas, Gyvenimas. *Dienovidis*, 1999 rugpjūčio 3–9.

⁵⁷ Kukulas V. *Trys dešimtmečiai per žolynus*. Prieiga per internetą: < http://www.tekstai.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=223:valdas-kukulas-trys-deimtmečiai-per-olynus&catid=116:2005-m-nr-3-kovas&Itemid=2 >.

ideologemų, kurios su ironija ir humoru niekaip nesusijusios. Kada kalbame apie Spalio temą sovietinėje poezijoje, – rašė Germanas Filipovas įžanginiame antologijos *Spalis sovietinėje poezijoje* (Октябрь в советской поэзии) straipsnyje, – galvoje turime ne tik 1917 metų įvykius, bet ir ilgą visuomenės gyvenimo pertvarką, padariusią įtaką daugeliui kartų, ir pilietinio karo dramatiškumą, ir pirmojo penkmečio entuziazmą, ir Didžiojo Tėvynės karo heroiką, ir sunkius darbo, mokslinio, techninio persitvarkymo metus. Giliausia šios temos esmė – realios socialinės ir dvasinės suklestėjimo perspektyvos pasaulyje ir žmoguje, kaip tik ir nulemtos sovietų valdžios 1917 metais, atskleidimas⁵⁸.

Gramatinis ir semantinis spalio aspektas yra nukreiptas į šios ideologemos išardymą. Vienaskaitinę, monolitinę, monologinę formą pakeičia daugiskaita, o sakralizuotą politinę semantiką – atliekų, šapų, nereikalingumo įvaizdis (eilėraštyje „Pakulos“ tai formuluojama tiesiogiai: „Pakulos nėra būtinas daiktas mūsų pavyzdingam gyvenimui“, S 31). Supriešinama technizuota, naši, į ateitį žengianti visuomenė ir nenaudingos, senumą, nepritaikomumą reiškiančios atliekos, duodančios pavadinimą knygai, kurioje imituojamas kalbėjimas iš „teisingų“ ideologinių pozicijų.

Titulinis eilėraštis pavadinimu „Spaliai“ yra distopinio tipo: „Spaliai kvepia praeitimi. <...> Kai pasaka baigiasi, o gyvenimas eina“ (S 32). Pasaka baigiasi, ateities iliuzijas pakeičia praeities kvapas, o karalaitės plaukai teatitinka pakulų valstybinį standartą GOST 12285-77.

Kiekvienas eilėraštis *Spaliuose* yra vieno daikto, objekto, reiškinių, gyvūno ar augalo studija, bandoma aprėpti ir žaisti kiek įmanoma įvairesniais pasirinkto objekto aspektais: kalbiniu (vardas, lotyniškas pavadinimas, su juo susiję posakiai, kalbos klischės), fizinis (fizinės, psichinės charakteristikos), socialinis, istorinis (istoriniai faktai apie objektą, ankstesnis jo panaudojimas arba požiūris į jį), mitologinis, religinis, ideologinis (kaip šis objektas suprantamas ir vertinamas iš „teisingų“ ideologinių pozicijų). Ir tik eilėraštyje „Spaliai“ nepanaudojamos akivaizdžiai ideologinės šio žodžio reikšmės, jeigu nelaikysime ideologijos užuomina į valstybinį kokybės standartą.

Spalio mėnesį spaliai kartais elgiasi negražiai –

Jie pradeda daugintis nesuprantamu mums būdu:

Tyliai byra iš pakulų, iš linų ir iš praeities,

Kol jaujos viduryje rusena tai, ko nebuvo.

S 32

Negražus elgesys (priešingas gražiam ir pavyzdingam utopijos gyventojui) atskleidžia Spalio, spalio mėnesio pasakos iliuzoriškumą, ideologijos išsivadėjimą: nieko neliko, tik byrantys spaliai. Šis ideologijos iliuzoriškumas yra viena svarbiausių rinkinio

⁵⁸ Герман Ф. Тема октября в советской поэзии // Октябрь в советской поэзии. Ленинград, Советский писатель (Ленинградское отделение), 1987, с. 5.

temų. Jonausko eilėraščiai dažniausiai pavadinami gamtos reiškinių ar gyvūnų vardais ir kontrasto principu supriešinami su žmogaus kultūra ar valstybine ideologija. Gamtos įstatymai yra atskiri gyvūnams, augalams; gamtos fenomenams žmonių pasaulis gali ir neegzistuoti („Pelnės nepripažįsta žmonių įstatymų“, S 18), jų neveikia visuomeninis determinizmas („per kvaili vabalai, kad suprastų / Ir vystytųsi dialektiškai į padoresnį gyvūną“, S 58), jie nepaiso politinės galios („Varnos neturi tėvynės, jos perskrenda sienas, / Jų niekas negaudo ir ten, pro kur netikrintas pralenda spindulys“, S 64). Tokiu būdu visa ideologija tampa komiška bei reliatyvi.

Toks poeto atsigręžimas į gyvūnus ir gamtą gali būti interpretuojamas kaip grįžimas prie pirminės Ezopo kalbos, prie pasakėčių, kuriose buvo kalbama per gyvūnų alegorijas. Jonausko potekstės taip pat gana aiškos ir nedviprasmiškos: „Kiškiai bijo vilkų kaip užkariautojų, / O vilkai įsitikinę – kiškius išvadavo“ (S 92). Šiame eilėraštyje išduodamas net pats kalbėjimo kodas, pasakant, kad „Kiškis ir vilkas – mums tik-tai simboliai“. Eilėraščio pabaigoje nuo Ezopo kalbos grįžtama prie socarto principu dekonstruojamos ideologijos: „O pas mus yra sudarytos sąlygos / Vilkams ir kiškiams dorai gyventi / Taikaus kino filmo sąlygomis.“ Ironizuojamas ne tik tariamas klasinių skirtumų išnykimas, bet įvardijamas viso socializmo fiktyvumas, simuliacrinis pobūdis (plg. Martinaitis: „kur žvelgi – visur tik kinas“).

Žmogus kuria kultūrą, o jo pretenzijos savo rankomis arba technika valdyti, juolab kurti gamtą *Spaliuose* vertinamos skeptiškai. Tai dar vienas iššūkis utopiniam mąstymui. Technikos invazija į gamtos pasaulį ir katastrofiškos šito proceso pasekmės, anot Saage'o, buvo viena iš sistemos žlugimo priežasčių⁵⁹. Gamtos valdymas ir žmogaus socialinis konstravimas buvo sovietinės utopijos prielaida. Planavimas, visuomenės organizavimo ir valdymo idėjos yra utopijos šerdis. *Spaliuose* ji visiškai tuščia. Yra dalykų, kurių sovietinis antžmogis negali valdyti ir kontroliuoti: „Sunku sunaikinti, ką ne pats sugalvojai“ (S 56); „O kaip mažą viščiuką prisukti – niekas nežino“ (S 32). Naujoje utopijoje esama dalykų, kurie ne tik kad nereikalingi ar kenkėjiški, bet ir kurių negalima pašalinti.

Gražus naujasis pasaulis:

Gražus mūsų pasaulis – ir šių vabalėlių,

Nebeverta minėti nė vardo.

Bet sutraiškyti utėlę gali kiekvienas,

O iš naujo sutverti – ne.

S 58

Jonauskas savo poezijoje konstatuoja utopiją (šiuo atveju gal ir nesąmoningai Huxley'o distopijos pavadinimo *Brave New World* parafraze) ir čia pat ją ironizuoja

⁵⁹ Saage R., 2003, p. 540.

(plg. Martinaitis: „kad ir dirbdamas visą gyvenimą, nepadarysi net skruzdės gyvybės“, KB 36).

Gamtos pasaulis kuria dar vieną esminę opoziciją utopinei sovietinei ideologijai – pokyčiai čia beveik neįmanomi, viskas juda amžinu metų laikų ciklu („Pakeisti ugnies negalima“, S 44; „Verpia jie taip, kaip prieš tūkstantį metų, / Net geriausi verpikai nedaro jokios pažangos“, S 66). Gamtoje progresas neegzistuoja, o sovietinėje utopijoje jis buvo vienas iš svarbiausių ideologemų, kuria nusakyta net žmogaus gyvenimo prasmė: „Gyvenimo prasmė yra: „tikslinga žmogaus veikla, / Tarnaujanti jo socialinės būties pažangai“ (S 41). Absurdiška jau tai, kad gyvenimo prasmė turi apibrėžimą. Jonausko ironija progreso atžvilgiu matyti ne tik konkrečiuose absurdiškuose šios marksistinės tezės komentaruose („Neregėtas progresas – artėjame prie šviesos greičio“, S 30), bet ir visoje, kiek žemaitiškoje, valstietiškoje pasaulėjautoje, artimai Martinaičio nusakytai „praeities utopijai“. Viskas juda gamtos ciklo ratu, viskas stebima iš stojiškos žemaitiškos pozicijos: „nieko čia nepadarysi“, kaip buvo, taip ir liko, be „aktyvaus santykiavimo su aplinka“ (S 50). Tai, beje, primena asilą Benjaminą iš Orwello *Gyvulių ūkio*, kuris vienintelis išsaugojo blaivų mąstymą, kai visi fermoje buvo euforiškai nusiteikę kurti naują bendruomenę, o vėliau visiškai ją nusivylė.

Jonauskas renkasi tokius gamtos objektus, kurių negalima perkeisti, išauklėti, kurie „mums netinka“ (debesys, S 39, pelkės, S 17, 18) ir kurių negalima sunaikinti, kurie stipresni už žmogų, nors atrodo maži ir lengvai sunaikinami. Visas knygos skyrius „Liaudies ūkio kenkėjai“ paskirtas erkėms, blakėms, kinvarpoms, utelėms, amarams, uodams ir kitiems vabalams, kurie neneša visuomenei jokios naudos, bet jų negalima sunaikinti („Neįmanoma pasitaisyti ir būti naudingai visuomenei“, S 56). Pagal utopijos logiką jų reiktų atsikratyti, tačiau to padaryti neįmanoma, o tokios pastangos atrodytų netgi absurdiškai.

Ironiškai priekaištaujama gyvūnams, kad jie nesikeičia, kad nesupranta dialektikos dėsnių; žmogus keičiasi, tačiau dažniau į blogą pusę: „Kiaule reikia gimti. Tapti gali tikrai žmogus.“ (S 76). Ironiškas užuominas į degraduojantį, o ne progresuojantį žmogų čia pat keičia idealaus utopijos gyventojų paveikslas: „Nė vienas iš mūsų nesame kiaulė, / Nes būti kiaule – nedora ir neestetiška“ (S 76) (plg. su „Kukučio pamokslu kiaulėms“). Taigi utopinis idealios visuomenės projektas yra pasmerktas – nesunaikinami ne tik „liaudies ūkio priešai“, bet nyksta ir žmogaus ydos, blogi įpročiai.

Galimybės pas mus neribotos: kiekvienas jaunuolis gali

Išklausyt iki galo paskaitą, pagyt susirgęs vėžiu,

Ištotti į Kauno medicinos institutą, atsikratyti prietarų,

Bet nerūkyti negali – jei galėtų, tai ir nerūkytų.

Beje, įdomu, kad Martinaitis apibūdindamas kultūrinio pasipriešinimo sovietmečiui pobūdį renka vieno iš „liaudies ūkio kenkėjo“ kinvarpos vaizdinį: „O juk buvo įprasta gyventi ir veikti „ištęsta“ sąmone, tai yra siekti smulkių laimėjimų, aplenkiant režimo statomas kilpas, kas gali tapti pergale ne iš karto, o po metų, dešimtmečių. Panašiai kinvarpa graužia rąstą visą gyvenimą, tai daro ir jos palikuonys, kol sija lūžta ir pastatas griūva. Panašiai buvo graužiamas režimas, išvarpomus jo vidus. Jis pats išmokė daugybės smulkių gudrybių, apėjimų, kas tarsi sudarė gyvenimo prasmę, teikė šiokių tokių džiaugsmų. Bet tai buvo ir prisitaikymas.“⁶⁰

Svarbiausias objektas, kurį utopijose bandoma pakeisti, yra žmogus, totalitarinio režimo traktuojamas kaip infantilus, nesubrendęs, neprotingas, reikalingas vado ir mokytojo. Jonausko konstatuojamos moralės dogmos primena pamokymus mažamečiams („Keiktis yra negražu“, S 78) ir savaime kelia šypsena. Eilėraštis „Vaikas“ baigiamas: „O mažas vaikelis yra ir pasirinkti negali, – / Jis gali tik džiaugtis medicinos laimėjimais, / Jis gali tik džiaugtis civilizacijos pažanga / Ir daryti, kaip daro tik žmonės“ (S 96). Taigi, jokie pasirinkimo, tik entuziastingas pritartis, viskas, kas jam ir su juo yra daroma, absoliutus tikėjimas viskuo. „Skelbdama ateityje realizuosimą tikslą visuomenės, kurioje nebūsią prieštarių ir konfliktų, ši retorinė strategija drauge neigė galimybę rinktis. Sovietiniam žmogui, matančiam šią ateities perspektyvą, pasirinkimo klausimo apskritai negalėjo kilti.“⁶¹

Ir Jonausko poezijoje entuziastingai pritariama šiam šviesios visuomenės simuliakrui, pabrėžiama priešprieša tarp senovės ir naujojo gražaus pasaulio:

Senovėj baudžiauninkai kentė nuo dūmų –

Šie kamarose graužė valstiečių akis,

Kol nepakilo revoliucijos vėjas, nupūtęs

Išnaudotojus tarsi dūmus į viršų.

S 75

Tokius ir panašius skirtumus, „patvirtinančius“ ekonominį, socialinį, moralinį naujojo žmogaus progresą, poetas ryškina iki absurdo: marksistai gudresni negu senovės romėnai (S 71), darbo žmogus, utopijos gyventojas yra moralės pavyzdys (S 76, 90), niekas nebenešioja užantyje akmens (S 43), niekas nebeigeria alkoholio (S 70), melas (S 80), keiksmazodžiai, kyšininkavimas priklauso praeičiai (S 79). Be abejo, visuomenėje, kurioje iš tikrųjų viskas buvo atvirkščiai, toks naivus propagandinių teiginių kartojimas galėjo būti suprastas tik kaip sarkazmas.

Visa, kas griaua idealų naujos visuomenės vaizdą, Jonauskas teisingai sovietiniais argumentais – tai nėra tipiška mūsų visuomenei, to nebūna, tik pasitaiko („Dabar

⁶⁰ Martinaitis M. *Papirusai iš mirusių kapų: Atgimimo ir Vilties knyga 1988–1991*. Vilnius, LRS leidykla, 1992, p. 3.

⁶¹ Putnaitė N. *Nenutrūkusi styga. Pristatymas ir pasipriešinimas Sovietų Lietuvoje*. Vilnius, Aidai, 2007, p. 42.

išnaudotojų jau nebėra, ir kyšių / Duoti niekam nereikia. Nebūna, / Tačiau pasitaiko: nedoreliai / Mėgina papirkt pareigūną. Jie už tai yra baudžiami“ (S 79). Bet koks bandymas apibendrinti, suvisuotinti neigiamas tendencijas kalbant apie sovietinę visuomenę buvo kaltinimas tikrovės iškraipymu, atskirų, pavienių faktų sureikšminimu, jų iškėlimu virš visumos. Tokiems, nesantiems, bet pasitaikantiems, turėtų būti priskiriamas ir Martinaičio Kukutis, dėvintis kvailio kaukę ir traukiantis „Kukučio niekų dainelę“ – kvailiai šioje visuomenėje buvo izoliuojami: „Neprotingų tarp jų nebūna, tačiau retkarčiais pasitaiko, – / Tokie daugelį amžių buvo kaimo kvaišeliai, / Dabar toks kiekvienas apskaičiuojamas atskirai“ (S 93). Į psichiatrijos ligonines, anot N. Putinaitės, buvo „uždaromi tokie socialiniai, ligoniai“, kurių suvokiamas egzistencijos problemiskumas tapdavo nesuderinamas su sovietinės visuomenės vizijomis.⁶²

Jonausko gamtiniuose eilėraščiuose kalbama beveik iš mokslinio marksizmo taško, be jokių poetizmų, be jokio peizažo ir subjekto jausmų paralelizmo. Nuo gamtos tarsi nuimamas visas kultūros sluoksnis, ji fiksuojama tarsi be jokio žmogiško „antstato“, nuvainikuojami mitai, iliuzijos, prietarai: „Musės nėra šėtonai“ (S 62), „Perkūno oželis nėra antgamtiškas“ (11), o kad „Dievo nėra“ kartojama arba sugestijuojama ne viename eilėraštyje (S 6, 7, 53, 54, 97). Eilėraštyje esama tik analitiško ir šalto stebėjimo: „Priekiniai ir užpakaliniai sparnai turi analines gyslas, / Kurios, jiems įkritis į liepsną, nieko nepadeda“ („Ugniukai“, S 67).

Regis, pozicija ir materialistiška, ir realistiška, tačiau vėl sukuriamas dviprasmiškas įspūdis. Stipriai akcentuojant gamtos autonomiją, pasaulio materialumą, savotiškai „perspaudžiama“, panašiai kaip ir dekonstruojant ideologines klišes. Perkūnas senovėje buvo garbinamas kaip dievas, o naujasis materialistas žino, kad

<...> žaibas tėra tiktai elektros išlydis

Tarp debesų arba debesies ir žemės.

Dabar visi mokyti, tad nebebijo perkūno,

Ir nutrenktas žino, kokia jo mirties priežastis.

S 36

Šitas materialistinis „žinojimas“ kelia šypseną. Mirties suvokimas dažno eilėraščio pabaigoje sukrečia materialistinę pasaulėžiūrą, padaro ją juokingai ribotą. Materialistinė egzistencinių gyvenimo įvykių interpretacija jų nepaaiškina, visuomet lieka tam tikra liekana. Tokiai liekanai tokioje pasaulėžiūroje atitenka visas žmogaus gyvenimas pagal jau anksčiau minėtą ideologinę argumentaciją, „to nebūna, tik pasitaiko“:

Norint būti gyventoju reikia gyventi,

Norint būti žmogum tenka ir mirti.

⁶² Ten pat.

Daug ko nebūna, bet pasitaiko –

Taip, kaip ir mums – gyventi.

S 41

Kituose Jonausko rinkiniuose materializmas, susipindamas su egzistencializmu, turi tvirtesnę filosofinę bei estetinę pagrindą (kai kuriais požiūriais jam būtų gimininga W. Szymborska su savo atsitiktinumu, absurdo poetika, iš lietuvių – D. Čepauskaitė), tačiau *Spaliuose* jis siejamas su ideologija, egzistencinis geluonis išverčiamas į ironiją. Objektyvumas ir materialistinis žvilgsnis *Spaliuose* turi ironiško užtaiso: „Varnos – nedideli materijos gabaliukai, / Objektyviai lakstantys iš vienos vietos į kitą“ (S 64). Nuoseklus materialistas turėtų eiti toliau ir pasakyti, kad žmonės taip pat tokie patys nedideli materijos gabaliukai. Jonausko *Spaliuose* žmogus pasirodo ne kaip individas, o kaip tam tikra gyvybės forma, rūšis, tarp kurios ir kitų įžvelgiami skirtumai arba panašumai, bet esmė ta pati (anot Julien Freund, utopinis žmogus yra tik tam tikros rūšies būtybė⁶³). Jonausko rinkinyje, ko gero, nėra nė vieno įvardžio „aš“, nė vienos vienskaitos pirmojo asmens veiksmazodžio formos. Dažniausiai kalbama tarsi iš beasmenės stebėtojo pozicijos arba vartojama daugiskaita „mes“. Čia neįmanoma būtų kalbėti apie kokį nors „vidinį dvasinį lyrinio herojaus pasaulį“. Tokio paprasčiausiai nėra; yra tik šaltas stebėjimas, tyrinėjimas, konstatavimas. Utopijos kontekste tai būtų vienas iš esminių tokios visuomenės bruožų – individas yra pajungiamas bendruomenės valiai. Tačiau toks ideologinis visuomeniškumas *Spaliuose* vertinamas su nemaža cinizmo doze: „Reikia būti labai ilgai prieš visuomenę išsižiojus – / Ir gali nepajusti, kaip įkrenta varnos masė“ (S 64).

Materializmas, objektyvumas sovietmečiu buvo pagrindas tiesai, tačiau praktiškai tiesa buvo partijos monopolis. Žodžiai „tiesa“, „teisybė“ pasirodo bent trečdalyje rinkinio eilėraščių. Logiškas Jonausko paradoksas atskleidžia ideologijos nelogiškumą ir paradoksalumą, dekonstruojama utopijų arba politinių religijų pretenzija į visuotinę ir absoliučią tiesą. Jeigu viskas yra nulemta visuomeninių sąlygų, yra reliatyvu – komunizmas taip pat nėra absoliutus, jo ideologiją determinuoja istorinės aplinkybės. Tiesa, šioje sistemoje iš esmės remiamasi galia: „Tam, kas pasako tiesą, duoda papildomus klausimus“ (plg. su Martinaičio „Kukučiu reicho daboklėje“).

Paskutiniame rinkinio eilėraštyje Jonauskas prie kraštutinumo priveda savo konstatavimo poetiką. Vienne eilėraštyje konstruojami tarpusavyje nesusiję dalykai: „Metaloidai – blogi laidininkai, ežys turi spyglius, / Vėliavos būna spalvotos, kulkos spalvų neskiria“. Užuminois į spalvotas vėliavas ir tautų laisvę („Tautos turi apsisprendimo teisę“) parodo sovietinės, galia paremtos tiesos absurdiškumą, skirtumą tarp ideologinių tezių ir praktiško jų taikymo (teoriškai taip yra, bet praktiškai – ne). Tokia teorinė tiesa, jos konstatavimas iš esmės niekur neveda: „Niekas iš to, bet tiesą žinoti geriau.“

⁶³ Freund J. Cit. iš: Meyer, 2001, p. 42.

Šituo „geriau“, tiesos konstatavimu ir remiasi Jonausko *Spalių* estetika. Konstatuojami ir objektyvūs dalykai, ir propagandos teiginiai. Naudojamasi neatitikimu tarp teiginio ir tiesos, tarp žodžio ir objekto. Pradedama nuo gamtos objektų įvardijimo savotiška enciklopedine, gal net elementoriaus stilistika, rodant, kad žodžiai, pavadinimai yra reliatyvūs, kad gamta tam visiškai abejinga, ir pereinama prie ideologinės naujakalbės, kuri taip pat yra pati sau – ji nieko nenurodo, nebent savo utopinę viziją, ir kuria simuliacrą.

Šio simuliakro dauginimas ir mechaniškas kartojimas atskleidžia visišką šios retorikos devalvaciją, jos virtimą kiču. Jonauskas *Spaliuose*, iš vienos pusės, tai parodo, iš kitos – prisideda prie šios devalvacijos ir žlugimo proceso. Ne tik kartodamas ideologines klišes, bet ir maišydamas jas su kitais stiliais (publicistiniu, enciklopediniu) sukuria groteskišką efektą: „nesiartink, vaikel, – // Ten gyvena tokie vabalai – jų kūno ilgis / Nuo vieno iki penkių centimetrų, / Buoželė apaugusi smulkiais matiniais plaukeliais“ (eil. „Kūdra“, S 63).

Jonauskas režimą kritikuoja taip, kaip eilėraštyje „Kritikos evoliucija“ pranašavo V. Šimkus:

Bet ir tylą per žiauriai slegia ausį,
ir kritika, tol vystysis į priekį,
kol atrasim būdą subtiliausią –
išmoksime taip nešvankelį aprėkt:

„O saule! O šviesybė! Trūksta žodžių!
Banguoja džiaugsmas iš visos širdies,
kad girdime tave ir net užuodžiam!“
Ir lauksim jo natūralios mirties.
BP 43

Jonausko atveju ideologinį diskursą jau ištikusi mirtis, galima sakyti, jau šokama ant jo kaulų. Tiesą sakant, tokia kritikos „evoliucija“ labai sąlygiška, jau pirmieji ironijos apibrėžimai antikinėje retorikoje nusakė šią kategoriją kaip gyrimą peikiant ir peikimą giriant⁶⁴.

Svarbu yra ir tai, kad Jonauskas ironiją kuria ne atskira eilute ar strofa, bet šiuo principu grindžiamas visas rinkinys – nuo pavadinimo iki jo struktūros ir eilėraščių konstravimo. Ironija neretai virsta ciniškumu ar sarkazmu, o dar atviresnė pašaipa ideologijos atžvilgiu jau būtų neįdomi ir neskoninga.

⁶⁴ Knox N. Die Bedeutung von „Ironie“: Einführung und Zusammenfassung // *Ironie als literarisches Phänomen*, hrsg. von H. E. Hass und G. A. Mohrlöder. Köln, Kiepenheuer und Witsch, 1973, p. 22.

Jeigu tokius tekstus ryžtamasi publikuoti, ir jie publikuojami, bet nesusilaukia jokios kritikos, galima manyti, kad ideologinė cenzūra jau yra visiškai bejėgė. Tuo pačiu metu pasirodo ir roko grupės *Antis*, *Kardiofonas*; Kernagis *Kabarete tarp girnų* ironizuoja gražų sovietinį pasaulį⁶⁵, Erlickas iš ideologinių klišių kuria savo absurdo teatrą, ir jau turbūt aišku, kad šios ideologijos prisikėlimas iš mirusiųjų yra nebeįmanomas.

IŠVADOS

Ironiškos, į sarkazmą ir groteską pereinančios poezijos analizė rodo, kaip silpo totalitarinės galia, kaip visuomenėje baimę ar tikėjimą ėmė keisti nusivylimas sovietiniais idealais, paskui kritika, o vėliau ir karnavališkas parodijavimas.

Ironiška poezija ne tik siekė autonomijos ideologinio diktato sąlygomis, bet ji buvo ir tos ideologijos tiesioginė kritika. Sunku vienprasmiskai atskirti ir pasakyti, ką šita ironiška poezija dekonstravo – utopiją, mito kūrimą, totalitarinę kontrolę. Aišku, kad pati dekonstruojanti mąstymo kryptis yra antiutopiška. Dekonstruojamos esminės sovietinės ideologemos, pretenzijos į absoliučią tiesą, sugriaunamas techninės pažangos mitas, planavimo galia, skeptiškai analizuojamas visuomenės iškėlimas prieš individą, parodomi galios prieš žmogų mechanizmai ir prisitaikymo prie sistemos variantai.

Šimkaus kūryboje matome, kad ironija mezgasi iš lėto, tarsi slėpdamasi už tragiško įsisąmoninimo, kad gyvenama utopijos ūksmėje. Vėliau ironija tampa vis atviresnė, maždaug tuo pačiu laiku kaip ir *Kukučio baladės*, kuriose ironija itin stipri, susipynusi su grotesko poetika. Jonausko *Spalius* jau galima suvokti beveik kaip konstatavimą *post factum*, kaip praėjusios ir nebeatsigausiančios ideologijos sarkastišką išjuokimą.

Visų analizuotų poetų stiprus depoetizacijos patosas – kasdienės frazės (Šimkus), anekdotiškos situacijos (Martinaitis), pseudomokslinis stilius (Jonauskas). Šimkaus ir Martinaičio ironija susijusi su to meto socialiniais pokyčiais ir skaudžiomis patirtimis. Jonausko *Spaliai* išsiskiria tuo, kad šalia ideologinių klišių ironizavimo čia dažnai taikoma jų „patvirtinimo“, pakartojimo taktika. Žinoma, tos pačios klišės devintojo dešimtmečio viduryje skambėjo jau kitaip negu septintajame ar net aštuntajame. Jonauskas parodo jų visišką fiktyvumą, tuščią skambėjimą.

⁶⁵ Beje, vėlyvasis socartas yra diskotekų, roko koncertų menas, t. y. vieša šventė. Neatsitiktinai daugelis menininkų, dirbusių devintojo dešimtmečio pabaigoje, taip pat ir socarto atstovai kūrė roko koncertams scenografiją. Andreeva E. *Sots Art: Soviet Artist of the 1970s–1980s*. East Roseville, Craftsman House, 1995, p. 84–85.

Rimantas Kmita

OVERTURNING UTOPIAS: IRONIC LITHUANIAN POETRY DURING THE SOVIET ERA

Summary

The article constructs one of the versions of the decline and fall of the Soviet Empire: first, there emerged an ironic, sarcastic poetry deconstructing the compulsory ideology; second, this kind of poetry gained wide acceptance; finally, it conquered. Thinking of the Empire as a utopian project, we trace and discuss the trajectory of antiutopian thought in the poetry of Vladas Šimkus, Marcelijus Martinaitis, and Stasys Jonauskas. An analysis of their ironic poetry merging into sarcasm and grotesquerie shows how totalitarian rule weakened, how in Soviet society fear or faith in Soviet ideals was replaced, first, by registering disappointment with them, then by criticizing them, and lastly by making fun of them in a burlesque fashion.

Ironic poetry not only sought autonomy under the circumstances of ideological dictatorship but also criticized the latter directly. It did all of the following: deconstructed the essential ideologies of Soviet society with their pretensions to absolute truth, ridiculed the myth of technical progress and the alleged power of planning, sceptically analyzed the asserted primacy of society with respect to the individual, and revealed the mechanisms of power used against human beings as well as the ways the latter accommodated themselves to the system.

ŠALTINIAI

BP – Šimkus V. *Bitės pabėgėlės*. Vilnius, Vaga, 1973.

GIS – Šimkus V. *Geležis ir sidabras*. Vilnius, Vaga, 1968.

KB – Martinaitis M. *Kukučio baladės*. Vilnius, Vaga, 1977.

KB2 – Martinaitis M. *Kukučio baladės*. Vilnius, Vaga, 1986.

KK – Šimkus V. *Kranto kontūrai*. Vilnius, Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

S – Jonauskas S. *Spaliai*. Vilnius, Vaga, 1986.